

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Факултет по педагогика

Катедра „Управление на образованието и специална педагогика“

АВТОРЕФЕРАТ

КЪМ

Дисертационен труд

за присъждане на научна степен „доктор“

по научно направление 1.2 Педагогика

Специалност: Специална педагогика

на тема:

**„Професионално ориентиране и професионална подготовка
на ученици с умствена изостаналост“**

Автор: Мария Иванова Костова

Благоевград, 2024

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	4
ПЪРВА ГЛАВА: Теоретични аспекти на умствената изостаналост	7
1. Особености на психо-физическото развитие на ученици с умствена изостаналост	7
2. Ученикът с умствена изостаналост в образователната среда	8
2.1. Развиващи функции на образователната среда и условията за професионално ориентиране	9
2.2. Проблеми на физическата и социалната среда в обществото и тяхното отражение върху професионалната реализация на учениците с умствена изостаналост	10
ВТОРА ГЛАВА: Професионално ориентиране и професионална подготовка в контекста на развитието на ученика	11
1. Феноменът професионално ориентиране	11
2. Феноменът професионална подготовка	13
3. Специфика на професионалното развитие на децата с умствена изостаналост	16
3.1. Основни характеристики на професионалното ориентиране на ученици с умствена изостаналост по време на образователния процес	17
3.2. Професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост – особености	19
ТРЕТА ГЛАВА: ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА НА УЧЕНИЦИТЕ С УМСТВЕНА ИЗОСТАНАЛОСТ. (ЕМПИРИЧНО ПЕДАГОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)	20
1. Организация и методология на изследването	20
2. Констатиращ етап – проблемът за професионалното развитие на учениците с умствена изостаналост и ролята на професионалното ориентиране в този процес	21
2.1. Педагогически експеримент	22
2.2. Анкетно проучване	26
2.2.1. Ролята на професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост в общообразователното училище и центровете за специална образователна подкрепа, през поглед на специалистите, работещи с тях – анализ на резултати от анкетно проучване	27
2.2.2. Осъществяването на професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост в училище, професионална гимназия и ЦСОП – пречки и трудности – анализ на резултати от анкетно проучване	30

3. Теоретико-приложен модел на педагогически изследване.....	33
<i>Изводи.....</i>	38
<i>Препоръки.....</i>	38
<i>Приноси.....</i>	39
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	39
ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	41
ЛИТЕРАТУРА.....	42

УВОД

Настоящият труд събира множество конкретни определения за състоянието на учениците, които са извън норма, неговия обхват и специфичните техники за работа. Подготовката на теоретичната част включва литература, която дава цялостна картина за състоянието на учениците с умствена изостаналост. Това от своя страна е предпоставка за изготвяне и работа върху експерименталната част. Тя включва изследвани лица, които работят с тези ученици, както в специализирани центрове, така и в общообразователно училище. Това изследване помага да се проследи взимовръзката между теоретичната рамка и практическата насоченост.

Основната цел на труда е да открие наличието на работещ механизъм, който да подпомогне професионалното ориентиране и подготовка на учениците с умствена изостаналост или да идентифицира вече работещ такъв и проблемите, които възникват при прилагането му. Това ще помогне на специалистите да бъдат максимално полезни в работата си и да прокарат нов път в професионалното ориентиране и професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост.

От основни нормативни документи в България - Закон за предучилищно и училищно образование, Закон за професионално образование и обучение, Закон за интеграция на хората с увреждания, Закон за хората с увреждания и други, както и световни нормативни документи, като Конвенция на ООН за правата на хората с увреждания, Харта на основните права на Европейския съюз и др., се проучва и проследява развитието на професионалното ориентиране и подготовка на лицата с умствена изостаналост, като тяхно изконно право. В експерименталната част на труда се представят нагласите и дейностите на учители и педагогически специалисти, както и работния им процес с тези ученици в общообразователни училища и центрове за специална образователна подкрепа (ЦСОП).

Голямо предизвикателство се оказва въпросът за това какво се случва с учениците с умствена изостаналост след като завършат училище. Това е проблем, както за родители/настойници, за самите ученици, така и за обществото. Една голяма част от тях остават неангажирани и без конкретни дейности и занимания, с които да се доразвиват техните умения и компетенции. Няма отговорности, няма изграден режим за деня и много често се наблюдава регрес в развитието им.

В дисертационния труд е обърнато внимание на процеса на обучение, професионално ориентиране и професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост. Бихме могли да разгледаме тази проблематика по отношение на:

- Насочване на вниманието към необходимостта от по-подробно запознаване с онези специфични особености на децата с умствена изостаналост, свързани конкретно с професионалното им ориентиране и подготовка.
- Подчертаване ролята на средата – институционална/институции с обществено значение, социални услуги и звена/, формална/училище, център за специална образователна подкрепа/, неформална/семејство, близка обкръжаваща среда/, влияеща върху детето и предлагаща възможност за неговото развитие и реализация – житейска и професионална.
- Ориентиране към онези знания, провокиращи търсенето на адекватни на учениковите особености професии, както и разбиране взаимоотношенията между субектите в трудовия процес и изискванията към конкретната дейност.

В този ред на мисли като обект и предмет на настоящето изследване се определя:

Обект на изследване - професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост в условията на специална и общообразователна среда.

Предмет на изследване – спецификите на професионалното ориентиране на ученици с умствена изостаналост и ролята му върху професионалната им подготовка и нейните особености.

Целта на изследването е да се разкрие механизма и създаде модел за професионалното ориентиране и професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост, подпомагаща тяхната реализация и участие в социалния живот.

Задачи на изследването:

1. Да се анализират теоретични схващания относно разглежданата в дисертационния труд проблематика.
2. Да се подготвят анкетни карти за реализиране на проучването.
3. Да се създаде модел за професионално ориентиране и професионална подготовка и да се проведе педагогически експеримент.
4. Да се анализират получените резултати и идентифицират трудности при професионалната подготовка.

Хипотеза: Допуска се, че при адекватно и редовно провеждане на професионално ориентиране на ученици с умствена изостаналост в общообразователно училище или ЦСОП, ще се повлияе ефективно на професионалната им подготовка.

Методи на изследване:

1. Теоретичен анализ на проучена литература.
2. Анализ на нормативни документи, отнасящи се до професионалната подготовка на ученици с умствена изостаналост.
3. Анкетно прочуване сред учители и специалисти, работещи в масови училища, професионални гимназии и ЦСОП.
4. Педагогически експеримент.

Методи за обработка на данните:

1. Статистически методи – графично представяне на установените резултати.
2. Графично представяне на резултати – кръгова и стълбчеста диаграма.

Инструментариум:

1. Разработена Анкетна карта за проучване мнението на учителите за професионалното ориентиране на ученици с умствена изостаналост в общообразователни училища и центрове за специална образователна подкрепа.
2. Разработена Анкетна карта за проучване мнението на учителите за провеждането на професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост в общообразователни училища, професионални гимназии и центрове за специална образователна подкрепа.

ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА УМСТВЕНАТА ИЗОСТАНАЛОСТ

1. Особенности на психо-физическото развитие на ученици с умствена изостаналост

За целите на дисертационния труд е важно да се представи класификацията на умствената изостаналост посочена в МКБ-10 и МКБ-11, като се търси новото, допълненото в последната класификация. Това дава възможност за конкретизиране на едни или други дейности, съобразени със степента на проява на това състояние:

- *Лека умствена изостаналост* се характеризира с коефициент на интелигентност (IQ) от 50 до 69, което при възрастни лица отговаря на умствена възраст от 9 до 12 години. По време на предучилищната и училищна възраст се наблюдава кратък диапазон на представяне вследствие на недостатъчен самоконтрол, липса на любознателност и стереотипна игра. В МКБ-11 се въвежда термина *разстройство на интелектуалното развитие*. Конкретизира се, че при *леко разстройство на интелектуалното развитие* се среща трудност при придобиване на академични умения и невъзможност за разбиране на сложни езикови концепции. Учениците с това разстройство могат да се справят отчасти при усвояване на елементарни социално-битови умения, с помощ, подкрепа и насочване от възрастен. Могат да достигнат до относително независимо живееене и работа като възрастен, но не се изключва нуждата от менторство и помощ от възрастен.
- *Умерена умствена изостаналост* е с приблизителни нива на IQ, в границите от 35 до 49. При възрастни лица това отговаря на умствена възраст 6 – 9 години, което води до значително изоставане в развитието в детството. Възрастните биха могли да работят и да постигат определено ниво на независимост според необходимите грижи. Те, обикновено, имат нужда от различна степен на подкрепа в бита и на работното място.
Функционирането на лицата с *Умерено разстройство на интелектуално развитие* (МКБ-11) е сведено до придобиването на елементарни възможности. Самостоятелно функциониране и изпълнение на елементарни-битови дейности не се забелязва. Нуждата от помощ е задължителна. При започване на работа и

изпълнение на елементарни задължения и отговорности на работното място – също.

- *Тежка умствена изостаналост* е с IQ от 20 до 34, като при възрастни лица това отговаря на умствено развитие и възраст, характерни за децата от 3 до 6-годишна възраст. Това често води до трайна необходимост от подкрепа за функциониране. С интензивно обучение, при лицата с *Тежно разстройство на интелектуалното развитие* (МКБ-11), могат да се постигнат успехи при придобиване на елементарни умения за самообгрижване и изразяване на предпочитания – вербално (с отделни звукове), а в повечето случаи невербално.
- *Дълбока умствена изостаналост* се характеризира с коефициент на интелигентност под 20. При възрастни лица това отговаря на умствено развитие под 3-годишна възраст. Ученици и възрастни с дълбока степен на умствена изостаналост имат нужда от интензивна и постоянна помощ и подкрепа за цялостното им функциониране.

„...Познаването на особеностите на умствено изостаналите ученици дава възможност на специалния педагог да подбере и използва най-подходящите средства и методи, за да създаде максимално добри условия за обучението и развитието им.“ (Терзийска, П., 2002, с.64) Детайлното познаване особеностите на лицата с умствена изостаналост ни дава възможност да мислим и работим по посока правилно организирано/спрямо възможностите, потребностите, уменията и нуждите им/ и осъществено професионално ориентиране още от ранна детска възраст и да го развиваме и обогатяваме, чрез правилната професионална подготовка в детска и юношеска възраст.

2. Ученикът с умствена изостаналост в образователната среда

Посочени са редица принципи, които отразяват новия подход в образоованието – образование за всички; децата трябва да имат равен достъп до образование и равни възможности; изграждане на ефективно действащи училища, отворени за всички; всяко дете със специални образователни потребности трябва да може да посещава училище, близко до дома му, както и да получава всякаква обща и допълнителна подкрепа. Те са базирани на текстове поместени в редица нормативни документи, част от които са Всеобща декларация за правата на човека(1948), Конвенция на ООН за правата на детето (1989), Декларация и Рамка за осъществяване образованието на деца със специални

образователни потребности от Саламанка (1994), Конвенция за правата на хората с увреждания (2006) и други. (П.Терзийска, 2008)

По-голям брой деца с умствена изостаналост не са готови за училищен труд при постъпването им в първи клас. От своя страна това ни показва необходимостта от редица фактори, като гъвкава и приемаща училищна среда, използване на множество специфични и иновативни форми и методи на работа, честа смяна на дейностите, насочени към възбуждане интереса и вниманието на учениците. Прилагането и осъществяването на тези фактори, биха довели до развитие в максимална степен възможностите на учениците и отстраняване слабостите в познавателната им дейност. (Николова, Сн., 2003)

2.1. Развиващи функции на образователната среда и условията за професионално ориентиране

Създаването на развиваща среда за корекционно въздействие върху обучението и личностното формиране на детето е от изключително значение за образователната институция, в която се обучава детето, неговисимо дали това е детска градина, общообразователно училище или център за специална образователна подкрепа. „Под развиваща среда се разбира атмосферата на психологическата сигурност, стимулираща развитието на индивидуалността на детето.“ (П.Терзийска, 2014, с.530-531)

Важен фактор за организирането на подкрепяща и развиваща среда е създаването на „Кръгове на подкрепа“, които се характеризират както следва: първият кръг участва екип, включващ класния ръководител, ресурсен учител, логопед, психолог, родител на детето. Вторият кръг е кръгът на децата, които помагат на учениците с умствена изостаналост да се справя с поставяните им задачи и изпитания по време на престоя им в училище.

Кръговете на подкрепа и комплексните подходи биха могли да се създадат и приложат в работата на специалистите от центровете за специална образователна подкрепа, с малки изменения, но съдържащи в себе си същия смисъл и целящи да подпомогнат функционирането и съществуването на лицата с увреждания в училищния живот. Важно условие е и възрастните и участниците в тези кръгове да бъдат добронамерени, съпричастни, готови да помагат и да реализират иновативни идеи и дейности, които да подпомагат учениците с умствена изостаналост в тяхното израстване.

Караджова (2009) и Щерева (2009) посочват някои основни задачи при усвояване на практически и социални умения и навици при лицата с умствена изостаналост по време на тяхното обучение, независимо дали то ще се осъществява в специално училище или център за специална образователна подкрепа, или в общообразователна институция – училище и детска градина. Формирането и развитието на личността, както и развиване на горепосочените качества и умения се осъществява най-често в часовете по труд и техника, сега технологии и предприемачество, изобразително изкуство, общообразователните предмети и извънкласни дейности. „В процеса на обучение на децата с интелектуална недостатъчност се обръща специално внимание на създаване на условия за правилна организация на труда; спазване на необходимата последователност при изпълнението на трудовите операции; умения за планиране; стремеж към положителни резултати и др. Това са дейности, които са водещи при всички учебни предмети, които формират определени практически или социални умения.“ (К.Караджова, Д. Щерева, 2009).

Според авторите, от една страна, трудовото обучение при ученици с умствена изостаналост се разглежда като запознаване със специфичните особености на труд, а от друга страна се формират навици и някои елементарни умения за усвояване технологиите на ръчния труд, стопанско-битов труд и труд в природата.(К.Караджова, Д.Щерева, 2009)

2.2. Проблеми на физическата и социалната среда в обществото и тяхното отражение върху професионалната реализация на учениците с умствена изостаналост.

Терзийска (2005) посочва, че „Социалната вградимост на децата с умствена изостаналост се определя в голяма степен от тяхната *емоционална адаптация към различни условия*.“ (с. 27). В тази връзка, трябва да се работи усилено за създаването на среда за емоционално развитие както в семейството, така и в училището и обществото. У децата трябва да се формира и изгради усещане за сигурност и подкрепа, както и потенциална възможност за успешно справяне, спрямо възможностите, в различни ситуации от бита и ежедневието. Важно условие, за успешното адаптиране в училище и в обществото на децата, е привличането на родителите и членовете на семейството като партньори в просеца на обучение, възпитание и социализация.

За създаването на по-добри условия за живот и възможности за хората с увреждания да упражняват правата си и да участват в отделните сфери на обществения живот, равноправно с останалите граждани на Република България, така че да не се допуска възможност да се говори за дискриминация, се въвежда стратегическият документ Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030г. Около този документ са обединени разбиранията и целите на Организацията на обединените нации (ООН) за устойчиво развитие 2030, Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания, Международния пакт за икономически, социални и културни права, Международния акт за граждански и политически права, Конвенцията за правата на детето, Харта на основните права на Европейския съюз, Европейския стълб за социални права и други основни документи, по които Република България е страна.

Според Националната стратегия за хората с увреждания основно предизвикателство за периода 2021-2030г. ще бъде формирането на цялостна национална политика, съответстваща на основните принципи, идеи и дух, заложен в международните нормативни документи и най-силно застъпени в Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания. Националната стратегия посочва няколко основни проблеми и предизвикателства, които разделяме в няколко групи: *отхвърляне и изолираност от обществото; възможност за работа и заетост на хората с увреждания; бедност и социално изключване; образование; осигуряване на равен достъп до здравни услуги; архитектурни препятствия; достъпна информация и комуникационни услуги.*

ВТОРА ГЛАВА: ПРОФЕСИОНАЛНО ОРИЕНТИРАНЕ И ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА В КОНТЕКСТА НА РАЗВИТИЕТО НА УЧЕНИКА.

1. Феноменът професионално ориентиране

Според Milloshi (2013) професионалното ориентиране трябва да започне от най-ранна училищна възраст, тъй като това обогатява знанията на учениците за множеството различни професии и повишава увереността им при избор на работно място. Също така, професионалното ориентиране в училищна среда помага да се идентифицират професии и работни места, които ще бъдат най-подходящи за отделните ученици.

Авторът Algadheeb (2015), също посочва, че професионалното ориентиране оказва влияние върху учениците в техните бъдещи академични избори, които ще повлияят върху работата, която по-късно ще бъде подходяща и достъпна за тях. Колкото по-голям

контрол има ученикът върху своите цели и способности, толкова по-лесно той може да направи професионален избор и да постигне бъдещ професионален успех.

Немалко са и българските автори, които пишат по проблемите свързани с професионалното ориентиране в България.

Трифонов (1990) , Евтимов (1990) и Димитров (1990) посочват, че чрез „*формирането на ясна и реална представа за собствената професионална пригодност към конкретна трудова дейност и даване на съответните препоръки*“ се осъществява професионално консултиране като част от професионалното ориентиране. (1990, с. 33)

Искрев (2000) посочва обобщена дефиниция на професионалното ориентиране: „Професионалното ориентиране е помощта, оказвана на личността при избор на област на обучение и професия(кариера), така, че да бъде полезна на обществото и същевременно постигне личностна реализация. Професионалното ориентиране е научно-практическа система за подготовка на личността за свободен и осъзнат избор на професия и кариера. То е целенасочена дейност на обществото по оказване на помощ на младежите и възрастните при избора на професия. Професионалното ориентиране е система от различни обществени въздействия с цел да се подпомогне индивида да направи правилен избор на професия и образование свързано с личните интереси и способности и социално-икономически потребности.“ (Искрев, Д., 2000, с. 9 – 10)

Понятието *професионално ориентиране* е насочено към възможен избор на професия, а *кариерното ориентиране* е по-тясно свързано с *кариерното развитие* след вече нареден избор на професия. (Богданова, М.,бр. 3, 2015)

При учениците с умствена изостаналост е важно да се осъществят четирите специализирани дейности – информирание, диагностика, съветване и консултиране, за да може да се вземе под внимание техния интерес, но и техните умения за справяне с конкретните дейности, характеризиращи избраната професия. (Искрев, 2000) Много често, когато говорим за професионално ориентиране и последваща подготовка на ученици с умствена изостаналост, се взима под внимание мнението на специалистите, които работят с тях. Предвид психолого-педагогическите характеристики на умствено изостаналите лица, те не могат самостоятелно да вземат решения в каква сфера да се развиват и реализират, тъй като често техните възможности и умения не позволяват самостоятелно справяне с редица дейности, както и носене на отговорност за последиците от действията им. В училищната среда и условия е важно да се прилага *подбор*, който авторът Д.Искрев определя като „селекция на учениците на базата на образователни критерии при преминаването им от една училищна степен към друга“.

При обучението на ученици с умствена изостаналост, обаче, този подбор може да се направи не на база образователни критерии, които са различни от критериите за ученици в норма, *а съобразен с потенциалните възможности и готовността на ученика да се включва в еднотипни, познати дейност, да изпълнява инструкции и следва указания.*

2. Феноменът професионална подготовка

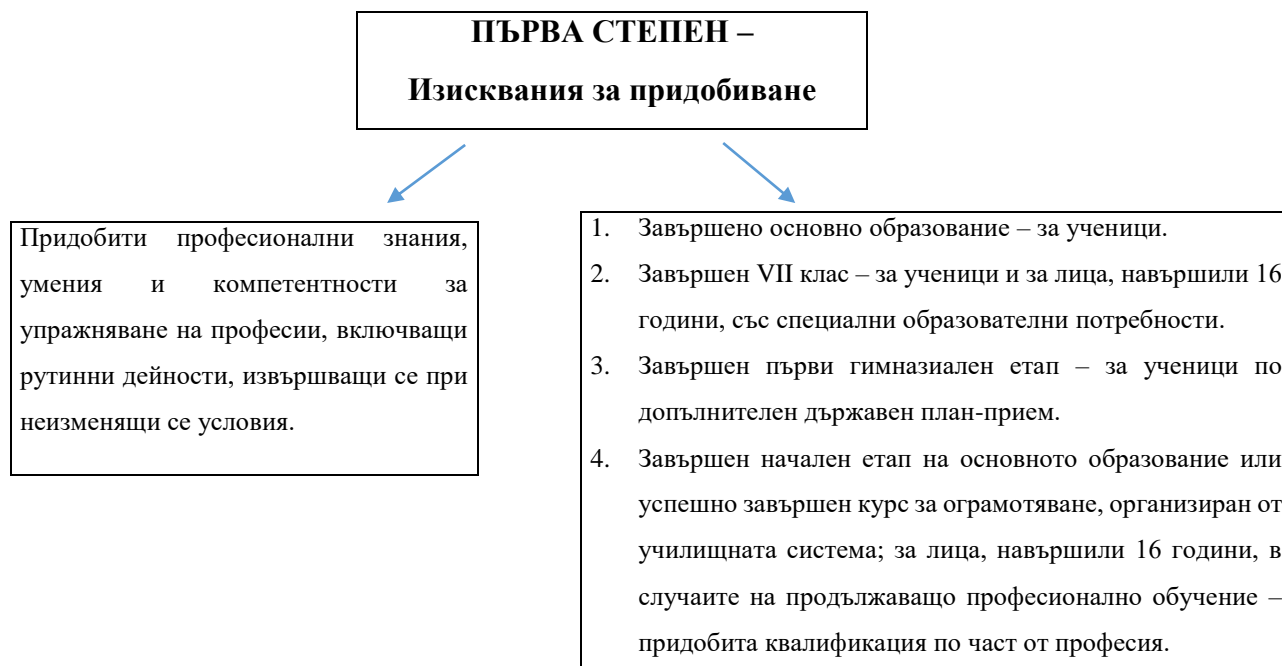
Професионалното образование и професионалната подготовка в България са важна част от формирането на икономическия напредък и развитие на страната ни. Професионалното обучение в България е разгледано подробно в Закона за професионалното образование и обучение (ЗПОО). В чл. 2 от същия закон е посочена и целта на професионалното образование и обучение в България, а именно да подготви гражданите за реализация в икономическата и други сфери от социалния живот, като създаде условия за професионално обучение и придобиване на професионална квалификация, както и да създаде условия за непрекъснатото осъвършенстване на индивида.

В чл. 9, ал. (1) от ЗПОО са посочени институциите, имащи право да осъществяват професионално обучение и професионална подготовка за придобиване на професионална квалификация. Това са: *професионални гимназии*, професионални колежи, училища по изкуства и центрове за професионално обучение; спортни училища; духовни училища; училища в местата за лишаване от свобода; специални училища – възпитателни училища интернати и социално-педагогически интернати; обединени училища, *средни училища*, профилирани гимназии, вечерни училища и специални училища – за обучение и подкрепа на ученици със сензорни увреждания, в отделни паралелки е тях. В обновлението на ЗПОО, чл 9., ал. (5) е посочено, че право да извършват професионално обучение за придобиване на първа степен на професионална квалификация и/или за придобиване на квалификация по част от професия имат и *центровете за специална образователна подкрепа (ЦСОП)*. Осъществяването на професионално обучение в ЦСОП се извършва по предварително изготвени и разработени индивидуални учебни планове за професионално обучение, в зависимост от конкретните възможности на лицето (ЗПОО, чл.13г, ал. 5), както по предварително изготвени учебни програми по учебни предмети или модули. (ЗПОО, чл. 13д, ал. 6). В ЗПОО, чл. 39, ал. 3 е посочено още, че когато професионалното обучение се извършва от центъра за специална образователна подкрепа, свидетелство за придобитата първа

степен на професионална квалификация или удостоверение за придобита квалификация по част от професия се издава от училището, от което е насочен ученикът, като се спазват условията и реда на държавния образователен стандарт за приобщаващото образование.

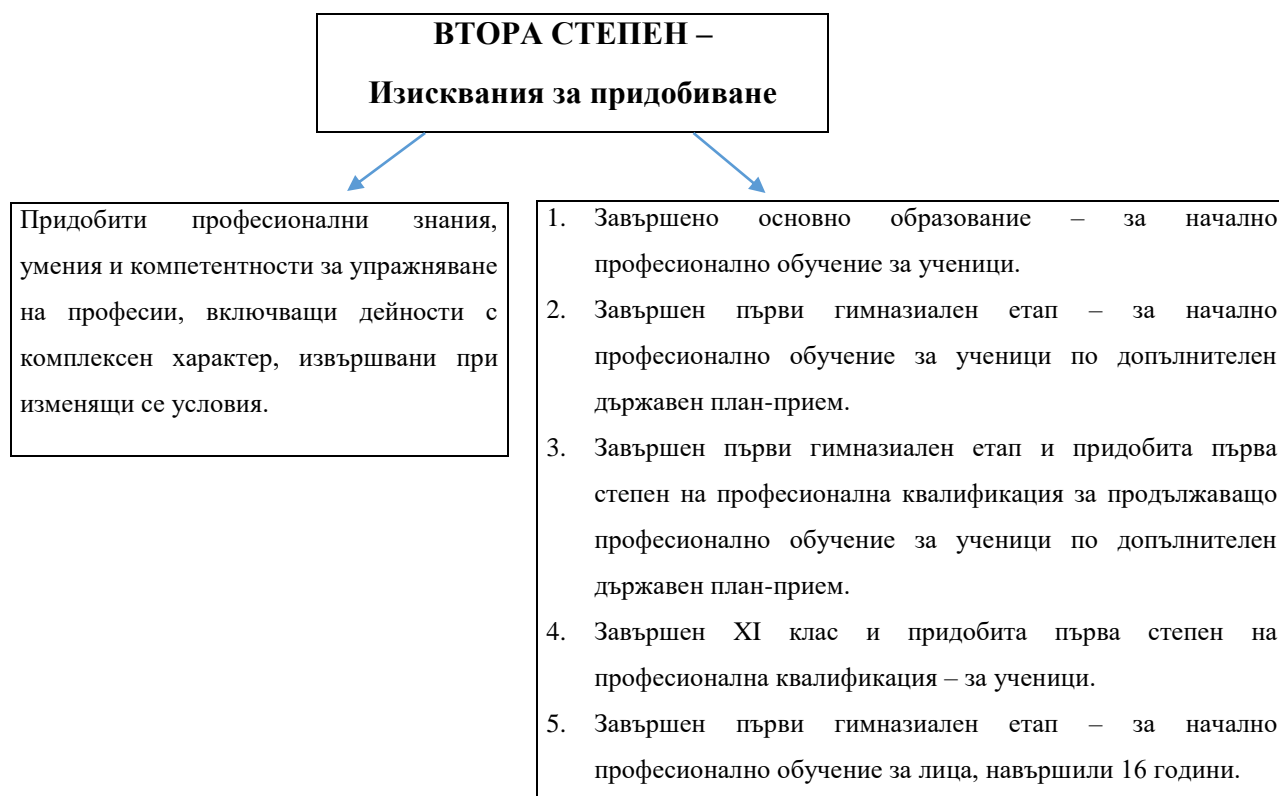
В ЗПОО, чл. 8, ал. (2) и (3), се посочват и степените на професионална квалификация- *първа, втора, трета и четвърта степен*, както и *входящо* минимално образователно и/или квалификационно равнище за придобиване на съответните степени на професионална квалификация или на квалификация по част от професия, чл. 8. Обучението по професионална подготовка за ученици със сензорни увреждания и умствена изостаналост е обучение по професия или част от професия, упражняването на която отговаря на здравословното им състояние. *За учениците с умствена изостаналост* се организира обучение по част от професия или по професии за придобиване на първа степен на професионална квалификация. (чл. 32, ал. 1,2 и 3 от ЗПОО)

Таблица 1. Придобиване на първа степен на професионална квалификация.

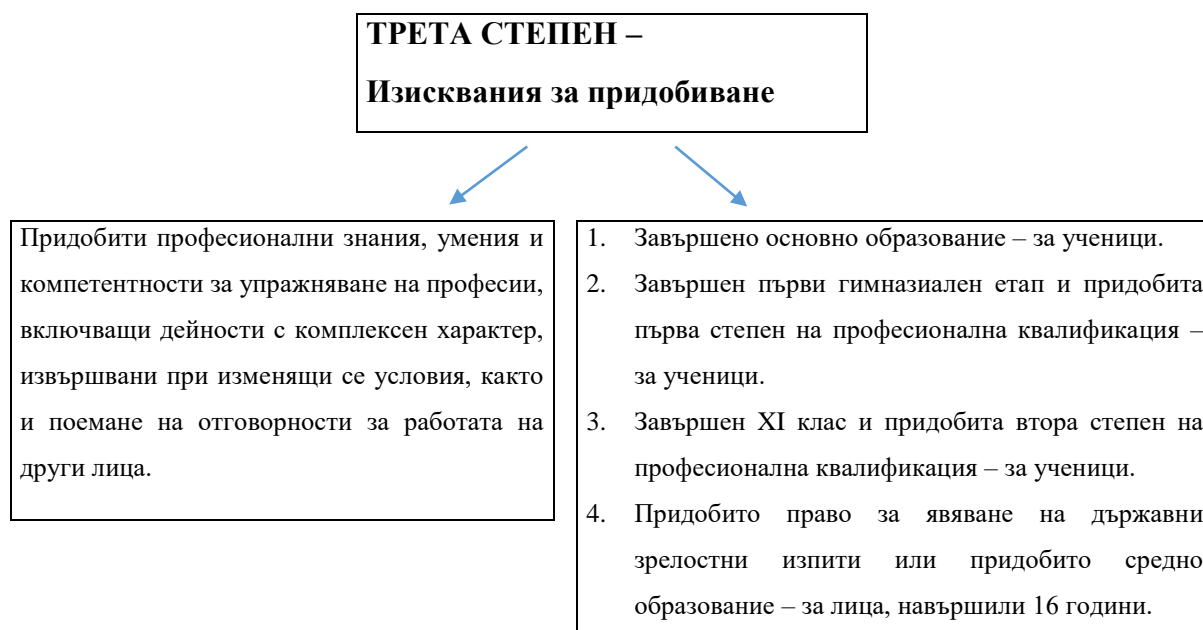
Източник: ЗПОО

Таблица 2. Придобиване на втора степен професионална квалификация.

Източник: ЗПОО

Таблица 3. Придобиване на трета степен професионална квалификация.

Източник: ЗПОО

Таблица 4. Придобиване на четвърта степен професионална квалификация.

Източник: ЗПОО

3. Специфика на професионалното развитие на ученици с умствена изостаналост.

Професионалното развитие на ученици с умствена изостаналост, което включва в себе си професионалното ориентиране като процес, трябва да обхване както задължителното обучение, обучение по общообразователни предмети, така и периода на професионална интеграция, т.е. плавния преход към общата, специфичната, разширената професионална подготовка, както и учебна практика.

Искрев (2000) описва спецификите на професионалното ориентиране и развитие в педагогическия процес. Взимайки под внимание спецификите и характеристиките на умствената изостаналост, можем да адаптираме предложените автора подходи към професионалното ориентиране и развитие и да ги приложим в практиката с деца и ученици с умствена изостаналост.

Първият етап, който ще разгледаме е *диагностичен*. Професионалното развитие на индивидите с умствена изостаналост зависи пряко от навременното предприемане и осъществяване на дейности по посока на професионално ориентиране и последваща професионална подготовка. В началния етап на професионалното ориентиране е диагностицирането (определенето) на индивидуалните личностни черти на индивида.

На учениците се възлагат подходящи игри, дейности с терапевтичен характер и образователна насоченост, дейности за стимулиране на емоционално-нравствените преживявания и себепознанието, с цел да открием кои са силните страни, какви са интересите и влеченията им. Вторият етап, оказващ влияние върху професионалното ориентиране, е *развиващ*. Искрев (2000) посочва, връзката на този развиващ етап с формирането на социални умения, които да подготвят индивида и да му позволят да управлява своята професионална кариера. Когато говорим за развиващ етап при умствена изостаналост, той на първо място трябва да е свързан с развиването на вече съществуващи качества, умения и навици у индивидите и насочването им по посока изпълнение на дейности, свързани с конкретна професия. След това можем да говорим за доразвиване и формиране на нови компетентности и качества, като социални умения, умения за работа в екип, комуникативни умения, умения за справяне в различни, непредвидени ситуации, които ще са подходящи за изпълнение на дейности по конкретна професия. Чак тогава, развиващият етап, може да се насочи към оказване помощ на лицата с умствена изостаналост да опознаят и разберат социалната динамика и динамиката в пазара на труда. Професионалното развитие на децата и учениците с умствена изостаналост дава възможност за продължително обучение и взаимодействие с тях. То е успешно само тогава, когато професионалното ориентиране започне от възможно най-ранна училищна възраст. Продължителното и навременно професионално ориентиране на ученика дава възможност за опознаване на личностните качества и възможности, страхове и интереси, които са предпоставка за придобиване на знания и необходим опит за професионално развитие, съобразено с техните възможности. Реализирани дейности с професионална насоченост подпомагат формирането на умения за полагане на труд, подпомагат изграждането на уважение и любов към труда, както и желание и мотивация за труд.

3.1. Основни характеристики на професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост по време на образователния процес

Възможностите за повишаване на професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост се предоставят, чрез прилагане различна организация на работа, нестандартни методи на работа и обучение, както с малките ученици, така и с големите, които вече осъществяват професионалната си подготовка. *Средата, като фактор за успешно реализиране на професионалното ориентиране, е от съществено значение.*

Реализирането на *професионално ориентиране на учениците* с умствена изостаналост може и трябва да започне възможно най-рано. Изучаваните учебните дисциплини дават възможност за насочване и ориентиране към различни професии. Значимо място в този процес има обучението по Околен свят, Човекът и природата, Човекът и обществото. При запознаване с обширната тема „Професии“ се *апробираха различни варианти за представяне на една или друга професия*. Изключително удачен и интересен за учениците, се оказва нестандартният начин за демонстриране на професии от страна на учителя. Влизайки в различни роли и използвайки необходими за конкретната роля атрибути, учителят успява да съсредоточи вниманието на учениците и по достъпен за тях начин да представи конкретната професия. ***Полезен начин за запознаване, насочване и създаване на интерес в учебния час към определени професии имат и такива форми на работа като*** „В работилницата на...“ Това предоставя възможност на всяко дете само да реши в каква работилница иска да участва. За целта на бюрото се нареждат различни материали и инструменти: конци, прежда, шило, плат, скъсан джоб на престилка, скъсана обувка, маратонка. Посоченото е особено полезно при невъзможност да се използва езика, от някои деца, като средство за общуване. Избирайки конкретните предмети и използвайки ги по предназначение, децата влизат в роля и не е нужно да се притесняват от това, че са невербални. ***Манипулативните и конструктивни дейности, както и игрите с подражателен характер***, също имат своето значимо място при запознаване с различни професии и провокиране на желание у учениците за упражняване на една или друга професия. В този контекст може да се използват пъзели. Свое място и значение в процеса на подпомагане, ***насочване и професионално ориентиране, имат регулярните срещи с учениците, които се обучават в професионалните паралелки на центъра за специална образователна подкрепа***. Небива да се пренебрегват и ***междупредметните връзки като важен фактор, подпомагащ процеса на професионалното ориентиране***. Ефективни за разширяване на знанията и стимулиране на интерес към конкретни професии са задачи в часовете по български език от рода на: довършете изречението с подходяща дума („Аз правя компот от...“); изберете от посечените думи подходящата („Аз произвеждам ранни зеленчуци в...“). Възможни думи – парник, на полето, оранжерия); подгответе списък на необходими плодове и зеленчуци за пазаруване/ за готвене. В часовете ***по математика*** тези списъци са възможност за разиграване на игри като „На пазар“, „В кухнята на ресторанта“. Влизайки в ролята на продавач и купувач, на готвач и доставчик учениците могат си „купят“ различен брой от даден плод или зеленчук, да броят, да групират и др.

Така по-лесно се запознават с дейността на продавача, на доставчика, на касиера, готвача и други подобни. (П.Терзийска, М.Костова, 2020)

По време на учебно възпитателния процес се коригира негативното поведение и изменение у личността, като по този начин се създават условия за адекватно и хармонично развитие, като се вземат под внимание особеностите при развитието на децата и учениците с умствено изоставане.

3.2. Професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост - особености

Обучението се осъществява на базата на изготвена индивидуална учебна програма, която е съобразена с възможностите и потребностите на ученика. В нея са включени предмети по общообразователна подготовка, обща професионална подготовка, специфична професионална подготовка/учебна практика и разширена професионална подготовка.

Професионалната подготовка се осъществява в кабинет по готварство и е насочена изцяло практически. По време на обучението се цели учениците да станат самостоятелни, отговорни и внимателни. Уменията, качествата и навиците, които се стремят да възпитават и създават у учениците са усвояване на знания за основните технологични процеси и технология на ястието; придобиване на начални практически умения за ценностно отношение към храната; разширяване способностите за справяне с различни житейски ситуации. Наблюдава се необходимостта от усвояване на такива качества като: отговорност, постоянство и умения за работа в екип; спазване на хигиенни навици и безопасност на работното място. От голямо значение е да насочим вниманието си и към учебната практика. Тя е организирана спрямо възможностите на всеки ученик и се провежда в специализиран за целта кабинет, както и в класната стая. Специализираният кабинет е оборудван с необходимите средства, прибори и уреди, така че процесът на практическата подготовка да бъде максимално полезен и доближен до реално житейските ситуации.

Когато говорим за професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост е важно да се обръща внимание на дейностите и отговорностите, възлагани на учениците. На тези от тях, които съумяват да изпълняват и да се включват активно в практическата подготовка се възлагат дейности като сервиране и отсервиране; първоначална обработка на хранителни продукти; почистване на работното място;

разчитане на рецепти(най-често с помощ от учителя). При учениците с по-висока степен на увреждането се развиват социални умения за самообслужване и умения за включване в живота на семейството.

ТРЕТА ГЛАВА: ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА НА УЧЕНИЦИТЕ С УМСТВЕНА ИЗОСТАНАЛОСТ.(ЕМПИРИЧНО ПЕДАГОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)

1. Организация и методология на изследването

Планирането, организирането и осъществяването на педагогическото проучване се проведе в периода 2019-2021 година. За целта предварително се проучи кои училища и центрове за специална образователна подкрепа провеждат професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост.

Анкетно педагогическо изследване се проведе в следните образователни институции, в които се обучават ученици със специални образователни потребности, включително ученици с умствена изостаналост, и в които се провежда професионална подготовка. Изследването се проведе в същите институции с цел да проверим провежда ли се професионално ориентиране, което да предшества професионалната подготовка: XI ОУ „Христо Ботев“, ПГТЛП „Гоце Делчев“, ЦСОП „Св. Паисий Хилендарски“ – гр. Благоевград; ЦСОП „Рилска Иглика“, с. Долно Драглище; ЦСОП „Васил Левски“, гр. Гоце Делчев; ЦСОП – гр. Пазарджик; ЦСОП „П.Р.Славеков“ – гр. Плевен; СУ „Евлоги Георгиев“ – гр. Тръстеник. В анкетното проучване включих тези институции, защото тяхните директори и педагогически персонал се съгласиха да вземат участие. Средно училище „Евлоги Георгиев“ в град Тръстеник е училището, в което аз учих до VII клас, в което към момента се провежда професионална подготовка на ученици след VIII клас по специалност Земеделие. В това училище, както и в XI ОУ „Христо Ботев“, с направеното анкетно проучване имам за цел да проверя дали се провежда професионално ориентиране при ученици до VII клас.

В *анкетното проучване* взеха участие 114 педагогически и непедагогически специалисти. В изследването за провеждане на професионално ориентиране участие взеха 34 учители на ученици с умствена изостаналост, 2 ресурсни учители, 3 учители по предмет, 2 учители по специални предмети, 3 логопеди, 6 психолога, както и

педагогически съветник, директор, кинезитерапевт, арттерапевт, социален педагог, начален учител, учител ЦДО, старши учител практическо обучение – 8. В изследването, касаещо професионалната подготовка участие взеха 25 учители на ученици с умствена изостаналост, 9 учители по предмет, 4 учители по специални предмети, 4 логопеда, 3 ресурсни учители, 2 психолози, 2 директори, както и кинезитерапевт, възпитател в общежитие, артерапевт, педагогически съветник, старши учител по практическо обучение – 7.

Идеята е да се проучи мнението на различните специалисти, работещи с ученици с умствена изостаналост, както и да се провери дали се провежда и как се осъществява професионално ориентиране и насочване на учениците към подходяща за степента на увреждането им професия. От съществена важност е да разберем и какви са начините за осъществяване на професионална подготовка и какви професии се предлагат за учениците с умствена изостаналост.

Педагогическият експеримент е направен от автора на дисертационния труд с ученици от ЦСОП „Св.Паисий Хилендарски“. Насочен е към провеждането на редица занятия по професионално ориентиране с ученици с различна степен на умствена изостаналост в начален и прогимназиален етап, общо 8 ученика. Периодът на провеждане на експеримента обхваща м. септември 2019г. – м.юни 2021г. Дейностите, свързани с професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост, се проведеха по време на учебните занятия, като за успешното им реализиране помогна осъществяването на междупредметни връзки.

2. Констатиращ етап – проблемът за професионалното развитие на учениците с умствена изостаналост и ролята на професионалното ориентиране в този процес.

В този етап се извършва проверка на входящите умения на учениците, участващи в педагогическия експеримент. За целта се подготвят редица задачи с практическа насоченост, с които ще се даде възможност на учениците да покажат уменията, които са усвоили до момента. От изключителна важност е да се вземе под внимание степента на увреждане на всеки ученик по отделно. Входящата оценка на уменията и способностите на учениците с умствена изостаналост, в конкретния случай, се извършва чрез картинен тест и наблюдение върху поведението им в „Класна стая – Монтесори среда“. Учениците се поставят в среда, близка до семейната, подкрепяща среда, която им дава възможност

свободно да демонстрират знания и умения. Предвид спецификите в развитието и обучението на учениците с умствена изостаналост е важно да им се поставят такива задачи, максимално доближаващи се до реалния живот. Така те ще могат да покажат това, което умеят и/или предпочитат да правят. С цел да се провокират учениците към демонстриране на началните си знания и умения, се проведеха подходящи дейности в „Класна стая – Монтесори среда“. Тази стая се доближава по аранжировка и подребда до детската стая и предразполага учениците към проява на активност в различните кътове. Особено полезен е кътът за изпълнение на ежедневни дейности от бита и за конструиране. Изобилието от дидактични материали, от атрибути, свързани с различни професии помагат да се разбере до колко и как се проявява интерес към тях, значат ли конкретният атрибут за коя професия се отнася, ползват ли ги по предназначение.

Може да се обобщи, че особен интерес се прояви към някои инструменти на строителя (мистерия, отвес), шило за засаждане на цветя, колкулатор, сито за пресяване на брашно, но се оказа, че не знаят за какво се използват и кой ги използва (в коя професия).

Вниманието им се привлече и от апарат за акривно налягане, лекарски слушалки, спринцовки, полицейска палка, гребло, черпак, готварска шапка, щипка за храна. За разлика от предишните инструменти и материали тези атрибути се познават от почти всички ученици. Част от тях успяха да посочат професиите, при които се използват. **Тази констатация се потвърди и от карнинния тест, който се предложи да бъде решен от всеки ученик от експерименталната група.**

Класната стая “Монтесори среда“ се посещава и от други ученици, които не са част от последващия педагогическия експеримент. На една от групите, която ще наречем контролна група, се предложи да бъде направен същият картинен тест, но без предварителна подготовка и време за запознаване с конкретните атрибути и професии. Установено бе, че резултатите на контролната група са по-ниски от резултатите на експерименталната група, където се прилагат дейности от модел “Кошер“.

2.1. Педагогически експеримент

В основата на педагогическия експеримент е запознаването на учениците с различни професии. За целта в часовете по Човекът и обществото проведехме урок на тема „Професии“. Всеки един от учениците има отличителен белег за дадена професия – полицай – полицейска палка; учител – учебник; готвач – готварска шапка и престилка;

лекар – лекарски слушалки; монтьор – инструменти; актьор – кукли за куклен театър; градинар – лейка и други. С кратка беседа учениците се запознават с професиите и с дейността, която характеризира всяка една от тях. В рамките на два или три учебни часа по различни предмети се разглежда тази тема, като се предлагат за изпълнение различни игри. В часовете по български език реализираме дейности по тема Професии. Буквосъчетанието БО като се запознаваме с правописните особености на думите (темата за часа), но акцентираме на темата за различните професии, като подплатяваме всяка дейност с нагледна опора и нагледен материал. Отново с препратка към темата за професиите от часовете по Човекът и обществото, в час по Технологии и предприемачество, където са заложили теми за работа с хартия, работа с текстил и др., предлагаме задачи за изработване на необходими за различните професии аксесоари – например: Лекар – предпазна маска(текстил); Готвач – готварска шапка(хартия). По темата за професиите работим и със студенти, които представят на учениците различни дейности и материали.

Запознавайки учениците с умствена изостаналост с обширната тема за Професиите трябва да имаме предвид, че не всяка една професия може да се практикува от нашите ученици. Затова, в хода на работа и наблюдения върху уменията, предпочитанията и интересите на учениците, а и с оглед на тяхната безопасност, правим подбор на професии, с които те биха могли да се справят и да изпълняват поставените им отговорности и задачи. От съществено значение е и какво обучение по професия се предлага в областта, в която се обучават учениците. При нас в ЦСОП – Благоевград, предлаганите професии са Работник в заведения за хранене и развлечения и Работник в озеленяването. Предвид степента на увреждане на нашите ученици и техните умения и интереси, тези професии са подходящи, защото се доближават до техния начин на живот и дейности от ежедневието. Учениците съумяват да се запознаят от части да разберат необходимостта от изпълнението на различни дейности, характеризиращи двете професии.

В хода на педагогическия експеримент с групата ученици реализирахме дейности пряко свързани с двете професии. В часовете по български език, математика, човекът и природата, технологии и предприемачество проведохме дейности по запознаване с основни продукти, плодове и зеленчуци, четене, изписване и съставяне на рецепти, дейности с моделиране и апликиране за запознаване с консервирането на храна, подготовка на сандвичи, обработка на продукти. Други дейности, са запознаване със структурата на растението, засаждане на семена, корени, лукувици, грижа за

насажданията и отглеждане на стайно растение. От голямо значение е и провеждането на практически часове в кухнята и в градината на ЦСОП, където учениците от началните класове работят заедно с вече големите ни ученици, които подлежат на професионална подготовка. Многократно сме провеждали съвместни часове, за да приготвим сладки за 1 юни – в час по Български език със задача разчитане на рецепта; питка за Коледа – в час по Човекът и обществото със задача да се запознаем с обичаите на Коледа; както и да се погрижим за растенията в цветната градина – в час по Човекът и природата със задача да се запознаем с начините за обгрижване на растения; да оберем ябълките от плодните дръвчета – в час по математика със задача да преброим колко плодове сме набрали, да групираме по цвят и форма, да махнем/извадим наранените плодове и др.

Изпълнявайки дейности с практическа насоченост, които са съобразени и с образователния процес, ние реализираме дейности по професионално ориентиране на нашите ученици. В процеса на работа забелязах, че повечето ученици проявяват интерес към дейности, свързани с ръчно творчество. Това са дейности част от арттерапията, като изобразителна и конструктивна дейност. Учениците се чувстват добре по време на работа с различни материали, като плат, прежда, хартия, сортиране на маниста. Затова изработваме на картички за различни поводи, мартенички, книгоразделители, коледна украса от глина и част от дейностите по професионално ориентиране са насочени към изработването на сувенирни и подаръчни материали в часовете по Технологии и предприемачество и Изобразително изкуство, като се опитваме да ги насочим и към двете професии, които предлага нашият център.

По време на провеждането на педагогическия експеримент събрах една част от реализираните дейности и ги описах в *Методическо ръководство за адаптиране на учебното съдържание за I-IV клас за обучението на ученици със специални образователни потребности в центровете за специална образователна подкрепа. По Национална програма „Разработване на учебни помагала и на методически ръководства, оценяване и одобряване на проекти на учебни помагала за подпомагане на обучението, организирано в чужбина, на проекти на учебници и на проекти на учебни комплекти“, модул „Разработване на учебни помагала за обучението на ученици със специални образователни потребности и методически ръководства за адаптиране на учебното съдържание“*

Дейностите и занятията, които са част от педагогически експеримент, се провеждат паралелно с 4 ученика от I-IV клас и 4 ученика от V-VII клас. Всеки ученик се включваше в работата ни и се справи спрямо възможностите и уменията си. Степента на

умствено изоставане оказва влияние при крайния резултат от експеримента. Учениците, с които работим още от начален етап на образование имат достатъчно време да усвоят и придобият елементарни знания и навици за изпълнение на дейности по подходяща професия, както и има възможност да се избере най-подходящата професия, която да отговаря на потребностите и уменията им. Част от учениците, с които започнахме работа по посока професионално ориентиране, от прогимназиален етап на образованиеедно също съумяват да гормират навици и знания, но за да имаме възможност да изберем професия, според компетенциите им, имаме нужда от повече реализирани дейности, т.е интензитета на смяна на дейности е голям, без възможност за работа по конкретна дейност, толкова време, колкото е необходимо за усвояването ѝ. Това се случва поради по-късното включване на дейности, стимулиращи професионалното ориентиране. Друга част от тях трудно възприемат информацията и се включват в занятия с практическа насоченост поради степента на увреждане, която оказва основно влияние за професионалното ориентиране и последваща професионална подготовка, както ще стане ясно и от анкетното проучване сред учители и специалисти, работещи с ученици с умствена изостаналост.

От Графика 1 става ясно, че 3 от общо 4 ученика, в диапазона I-IV клас, се справят с поставените задачи при осъществяването на професионално ориентиране. Провежданите дейности по интереси, от ежедневиия живот и с практическа насоченост, още от начален етап, оказват благоприятно влияние в развитието на ученика. Формират се умения за общуване(вербално и невербално), умения за работа в екип, умения за изпълняване на задачи и инструкции. Формира се любов към ученето, тъй като се набляга на дейности близки до детето и неговите интереси и опит. Предвид степента на умствено изоставане и ранния етап на обхващане имаме възможност да работим по-продължително време с учениците и да отделяме внимание да умения, които да се доосъвършестват. Формират се компенсаторни умения за справяне в различни ситуации от житейски и битов характер.

Графика 1. – Успеваемост на ученици от I-IV клас

На Графика 2. Виждаме, че учениците от прогимназиален етап, при които се провеждат дейности по професионално ориентиране, които се справят и тези, които срещат затруднения са еднакъв брой. Тук влияние оказва както степента на увреждане, така и по-краткия диапазон от време, който имаме за реализиране на дейности по професионално ориентиране. Ако при учениците от начален етап започваме още от края на I и началото на II клас, то при учениците от прогимназиален етап започнахме една в V клас. Тепърва да се запознаваме по-задълбочено с професиите, с дейности, които ги характеризират, правейки подбор на подходящи професии, докато стесним кръга до най-подходящите.

Графика 2. – Успеваемост на ученици от V-VII клас.

2.2. Анкетно проучване

Разработените анкетни карти са от смесен тип. Те съдържат както отворени, така и затворени отговори. Въпросите са съставени на база случващото се на практика в

образователните институции. Анкетната карта за професионално ориентиране съдържа 13 въпроса, а анкетната карта за провеждане на професионална подготовка съдържа 16 въпроса. На анкетиранията лица е предоставена възможност да изберат сред посочените варианти за отговор, на някои въпроси да посочат повече от един отговор, както и да отбележат своето собствено мнение относно някои въпроси и препоръки, които биха предложили, с цел подобряване качеството на осъществяваната професионална подготовка.

2.2.1. Ролята на професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост в общообразователното училище и централните специална образователна подкрепа, през погледа на специалистите, работещи с тях – анализ на резултати от анкетно проучване

Анкетна карта Професионално ориентиране на ученици с умствена изостаналост е със следните въпроси: първите четири въпроса дават яснота относно пол, възраст, месторабота и заемана длъжност; Провежда ли се професионално ориентиране във Вашия клас/група?; От каква възраст, според Вас, трябва да започне професионалното ориентиране при учениците с умствена изостаналост?; Какви дейности предприемате с цел осъществяване на професионално ориентиране във Вашия клас/група? (възможен повече от един отговор); Какви методи на работа използвате за осъществяване на професионално ориентиране с учениците с умствена изостаналост? (възможен повече от един отговор); Кой участва в реализирането на професионално ориентиране във Вашия клас/група?; Какви дейности бихте предвидили в бъдеще по отношение на професионално ориентиране?; Смятате ли, че се работи достатъчно за професионално ориентиране на учениците с умствена изостаналост?; Какво затруднява реализирането на професионално ориентиране на учениците с умствена изостаналост? (възможен повече от един отговор); Достатъчна ли е ролята на родителите в процеса на професионално ориентиране?;

От получените резултати ясно виждаме съотношението на попълнителите анкетата. 50 човека от тях са жени, а 8 са мъже или 86,2% - жени, а 13,8% - мъже. Това е предвидим и очакван резултат. В образователната система, практиката показва, че по-често срещаните учители и специалисти, са жени. Това доказва и съотношението на попълнителите анкетата. Отчитаме най – голям брой анкетиращи във възрастовата група 51 – 60 години – 22- ма души и 41 – 50 години – 21 човека. Останалите са разпределени

както следва : 20 - 30 години – 4 човека, 31 – 40 г – 7 човека, над 60 – 4 човека.⁴⁸ от попълнителите анкетата работят в ЦСОП и едва 10 човека в останалите училища. Практиката показва, че един учител работи с една и също група деца дълъг период от време. Това от своя страна им позволява да проследят развитието на учениците от постъпването им в центъра, интересите им, възможностите и напредъка им. Учителите в ЦСОП имат специална подготовка, която им позволява познавайки същността на самото увреждане да предвидят дейности и задачи по посока на реализиране професионално ориентиране. От направения анализ да анкетните карти става ясно, че по-голяма част от анкетиранияте учители провеждат професионално ориентиране под различни форми и с различна честота. Според тях най-подходяща възраст за провеждане на дейности по посока на професионалното ориентиране е между 11 и 16 години. Едва 13 учители смятат, че то трябва да започне на възраст между 7-10 години. За организиране на дейностите, според анкетиранияте учители, трябва да отговарят Екип от специалисти и по-специално специални педагози. Посочените дейности са: организиране на дейности и упражнения от ежедневието живот - почистване, засаждане и грижа за растения, сгъване на дрехи, приготвяне на храна, подреждане на маса и други; организиране на занимания по интереси; срещи с родители и представители на различни професии; провеждане на извънкласни дейности. Методите на обучение, посочени от респондентите като най-често използвани, са: учене чрез игра; наблюдения, демонстрация. Не малък е броят на учителите, които не провеждат професионално ориентиране. На въпроса: „Какви дейности бихте предвидили в бъдеще по отношение на професионално ориентиране?“ са направени следните предложения: прилагане на игрови модели в процеса на обучение и осъществяване на извънкласни дейности; по-чести изнесени наблюдения в обекти, където учениците ще могат реално да наблюдават производствения процес; съставяне на фокус група; създаване на среда и ситуации, близки до реалната работна среда; използване на повече нагледни материали, осъществяване на дейности по интереси и повече практически занимания, в които участие да взимат и родители, и работодатели; организиране на индивидуални занимания за всяко дете/ученик.; съвместни дейности с професионални гимназии, с цел запознаване в детайли с различни професии; осъществяване на срещи с професионална насоченост – със специалисти в съответния бранш; работа по посока разширяване кръга от професии, от които могат да избират учениците с умствена изостаналост и към които могат да се насочат. Важно е да се обърне внимание в тази посока, предвид различните умения и възможности на учениците, а тесния кръг от професии, които им се предлагат;

Дейности, насочени към повишаване информираността на обществото. Използваните методи на работа, с цел осъществяване на професионално ориентиране, които посочват анкетираните учители са следните: игра; наблюдение и демонстрация; учене, чрез действие и съпреживяване; беседа и разказ; себеизразяване чрез творчество. Респондентите посочват, че с организирането и провеждането на професионално ориентиране на учениците с умствена изостаналост са ангажирани екипи от специалисти, които включват: специални педагози, ресурсни учители, учител по предмет. Посочва се още, че е важно участие да взимат и родители/настойници на учениците. Въпросът „Какви дейности бихте предвидили в бъдеще по отношение на професионално ориентиране?“ е въпрос със свободни отговори от страна на респондентите. Всяко от тях може да даде свое предложение относно дейностите, които биха предвидили в бъдеще по посока на по-качествена организация, свързана с провеждането на професионално ориентиране. Отговорите, които можем да обобщим от направените предложения са свързани с повече практически упражнения, работа в групи, но и организиране на индивидуални дейности по интереси. Важно условие за осъществяване на професионално ориентиране, според анкетираните, е създаване на ситуации и среда, които да се доближават до реалната работна среда. При възможност регулярни посещения във фабрики, предприятия, цехове, заведения за хранене, с цел попадане в реална работна среда и запознаване с професията и съпътстващите я дейности отблизо. Трима от анкетираните предлагат използването на арттерапията – ръчно творчество. Трима не предлагат дейности по посока на бъдещо осъществяване на професионално ориентиране, нямат мнение по въпроса. Отговорите на въпроса „Смятате ли, че се работи достатъчно за професионално ориентиране на ученици с умствена изостаналост?“ са с отрицателна насоченост. Това, което затруднява реализирането на професионално ориентиране на учениците с умствена изостаналост, на първо място, е вида и степента на увреждането. Липсата на добре оборудваната и адаптирана материално-техническа база е следващата предпоставка, която спира организирането и провеждането на професионално ориентиране при учениците с увреждане. Едва 9 от анкетираните лица(15,5%) смятат, че недостатъчната подготовка на специалистите също е пречка, както и липсата на екипна дейност и работа от страна на специалистите. 8,6% от всички отговорили твърдят това, или едва 5 човека.

Един немаловажен въпрос е този за ролята и участието на родителите в осъществяването на професионално ориентиране при учениците с умствена

изостаналост. Анкетиранияте лица смятат, че родители и настойници не полагат достатъчно усилия да подпомогнат децата си и тяхното участие в процеса е сведено до минимум.

2.2.2. Осъществяването на професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост в училище, професионална гимназия и ЦСОП – анализ на резултати от анкетно проучване

Анкетна карта *Професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост* е съставена от 16 въпроса. Анкетното проучване започва със събиране на информация и анализ на данни свързани с пол, възраст, месторабота и длъжност. Резултатите са както следва:

- Пол - 12% от анкетиранияте са мъже, а 88% са жени.
- Възраст – 5% от анкетиранияте лица са на възраст между 20-30 години; 11% са на възраст между 31-40 години; 36% са на възраст 41-50 години; 41% са на възраст 51-60 години и 7% от анкетиранияте лица са над 60-годишна възраст.
- Месторабота – От обработването на данните в анкетата, става ясно, че 70% от анкетиранияте лица работят в ЦСОП, а останалите 30% анкетирани – в училища (средно училище и професионална гимназия)
- Длъжност – анкетната карта е попълнена от психолози (3,6%), логопеди (7,15%), специални педагози (44,6%), ресурсни учители (5,4%), учител по предмет (16,1%), учител по специални предмети (7,1%) и друго – в това число влизат: директор, арттерапевт, кинезитерапевт, учител ЦДО, възпитател в общежитие, старши учител практическо обучение (16,1%).

Следват въпросите: „Осъществява ли се във вашето училище/ЦСОП професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост?“, „Ако да, в какви в какви специалности се осъществява професионалната подготовка на ученици с умствена изостаналост във Вашето училище/ЦСОП?“, „Осъществява ли се плавен преход между проведеното професионално ориентиране и последващата професионална подготовка?“, „Кой осъществява професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост?“, „Според Вас съобразени ли са изискванията и програмите за професионално обучение на ученици с умствена изостаналост с характеристиката на тяхното увреждане и техните потенциални възможности?“, „Какво трябва да се промени, според Вас?“, „Създадена ли е адекватна материална база за професионална

подготовка?"; „Какво включва материалната база?"; „Какви трудности срещате при професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост?"; „Според вас, достатъчна ли е подготовката на учениците с умствена изостаналост за реализация след завършване на образование?"; „Познавате ли опита на други институции, в които се осъществява професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост?"; „Какво бихте предложили за оптимизиране на професионалната подготовка?";

Дали се осъществява професионална подготовка или не в местоработата на респондентите ще проследим от отговорите им, а те са 87% - ДА и 13% - НЕ. Наблюдава се противоречие между отговорите на този и следващия въпрос, тъй като във всеки от анкетираните центрове за специална образователна подкрепа се осъществява професионална подготовка, както и в професионалната гимназия и средното училище.

Отговорите на въпроса Ако да, в какви в какви специалности се осъществява професионалната подготовка на ученици с умствена изостаналост във Вашето училище/ЦСОП? ни показват в какви направление и специалности се обучават учениците с умствена изостаналост на територията на анкетираните институции. След обобщаване на отговорите можем да изведем следните специалности: работник в озеленяването/ Цветарство; конструиране и моделиране на облекло; организация на туризма и свободното време; рекламна графика; специалност "Производство на облекло" и специалност "Работник в производството на кулинарни изделия в заведенията за хранене и развлечения"; зеленчукопроизводство;

По-голяма част от респондентите – 82% отбелязват, че се осъществява плавен преход между професионално ориентиране и провежданата професионална подготовка.

Осъществяването на професионалната подготовка би било най-успешно ако се извършва от екип от всички специалисти, които работят с ученика, осигурявайки му обща и допълнителна подкрепа. Това се потвърждават и анкетираните учители.

Целта на проучването е да разберем дали на практика са съобразени изискванията и програмите за професионално обучение на ученици с умствена изостаналост с характеристиката на тяхното увреждане и техните потенциални възможности за справяне с дейности по дадената професия. От анализиранияте резултати виждаме, че по-голямата част от учителите са дали положителен отговор и смятат, че програмите отговарят на възможностите на учениците с умствена изостаналост. Анкетираните учители и специалисти са дали различни предложения за това какво бихме могли да променим, за да бъде адекватна осъществена професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост. Можем да обобщим, че отговорите получили най-

много гласове са: осигуряване на повече практически дейности; поставяне на учениците в близка до реалната работна атмосфера; посещение на терен, спрямо изучаваната специалност; възлагане на повече отговорности, съобразени с възможностите и уменията на учениците с умствена изостаналост. Всички тези отговори са насочени към практическата част от обучението на учениците. Отговорът даден само от един учител е в основата на успешната социализация и адаптация на лицата с умствена изостаналост, а именно промяна в нагласите и отношението на обществото към хората с увреждания.

Друго важно условие за провеждане на професионално обучение на учениците е адаптираната среда и материална база. Голям процент от анкетираните учители смятат, че базата в тяхното училище/ЦСОП отговаря на нуждите и стандартите за провеждане на качествено обучение. Посочват още, че базата включва специално оборудвани кабинети – кабинет по цветарство, кабинет по готварство; подходящи материали и пособия според съответната професия – шевна машина, платове, пособия за поддържане на градина, кухненски пособия, готварска печка; опитно поле; цветна градина; оранжери; кухня; учебна работилница.

Основните трудности, които срещат учителите по време на провеждане на професионалното обучение на учениците, са: степен на увреждане; неангажираност от страна на родители и в другата крайност – високи нереалистични очаквания на родителите. Тук можем да обобщим и посочим трудност като недостатъчна и некачествена комуникация с родителите. Други трудности, които учителите посочват в отговори на въпроса Какви трудности срещате при професионалната подготовка на учениците с умствена изостаналост?, са: неразбиране на теоритичната част от обучението; несъответствие между ДОС и ниво на увреждане на учениците с умствена изостаналост. 54% от анкетираните лица смятат, че подготовката в училище на учениците с умствена изостаналост е недостатъчно за успешна реализация след завършване на образование, а 46% твърдят, че е достатъчно. На въпроса свързан с информираността на учителите по посока на институции, в които се осъществява професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост 59% от анкетираните лица отговарят „Не“. 27% от педагогическите специалисти посочват, че са запознати с други добри практики, а 14% посочват като отговор „Друго“. Като тези други отговори са: отчасти, недостатъчно, бегло и др.

Последният въпрос от анкетната карта е възможност за учители и специалисти да дадат предложение по какъв начин и как биха оптимизирали провеждането на

професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост. Обобщените отговори са следните:

- Организиране на срещи с работодатели;
- Повече практически дейности в реална работна среда;
- Осигуряване на повече специалисти за работа с ученици с умствена изостаналост по специални предмети и практика, включвани в учебния план;
- Адаптиране на учебни програми с повече практически часове.

3. Теоретико-приложен модел на педагогическо изследване

Изводите, които може да се направят от анализа на двете анкети, са следните:

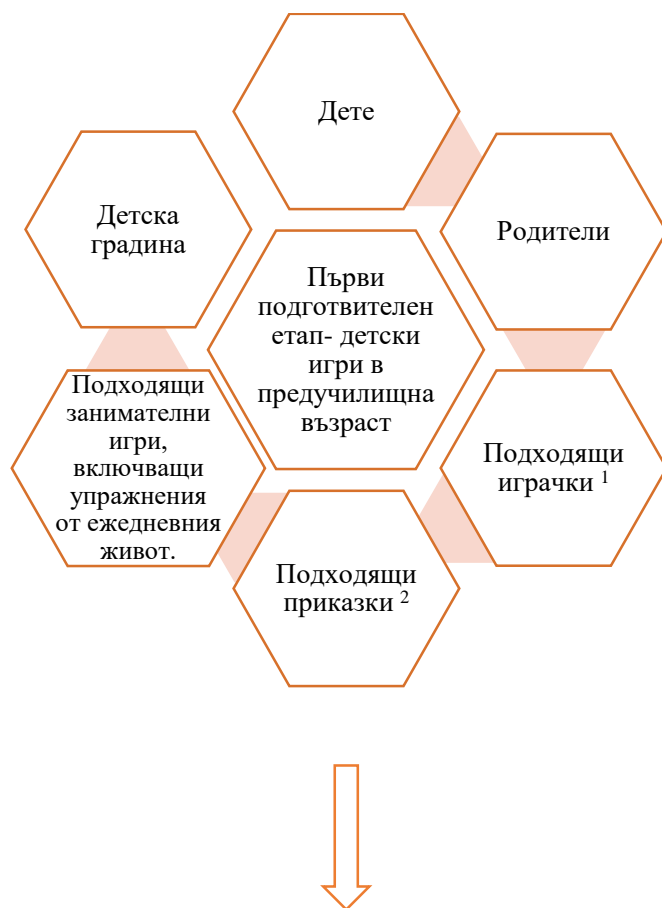
1. Наблюдава се почти навсякъде провеждане на професионално ориентиране в училище и центровете за специална образователна подкрепа.
2. Според респондентите възрастта, от която трябва да започне провеждането на професионално ориентиране обхваща два диапазона – 11г.-14г. и 15г.-16г.; подготовката на ученици с умствена изостаналост е недостатъчна, за да могат успешно да се реализират по част от дадена професия.
3. Дейностите, които се предприемат, са с практическа насоченост и са предимно свързани със занимания по интереси.
4. Голямата част от респондентите използват методи, свързани със себеизразяване чрез творчество, игра, учене чрез действия и съпреживяване, наблюдение, демонстрация и други, отново свързани с практиката и реалната трудова дейност.
5. Слаба активност и ангажираност от страна на родителите, по посока професионално ориентиране.
6. Вида и степента на увреждане се явява най-голяма трудност, предшестваща професионалното ориентиране и последваща професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост.
7. Нужда от допълнителна квалификация на учители и специалисти, работещи по посока осъществяване на професионално ориентиране.

На основата на проведените наблюдения, педагогически експеримент и анкетно проучване се разработи авторски модел „КОШЕР“, насочен към подобряване на професионалното ориентиране на учениците с умствена изостаналост. Смятам, че този

модел може да се използва с успех и при другите ученици със специални образователни потребности.

КОШЕРЪТ символизира трудолюбието, помощта и упоритостта. Когато работим заедно – родители, учители, специалисти и ученици, когато подкрепяме и насърчаваме учениците, можем да постигнем успехи в развитието им. Всички заедно, като пчелите в кошера, можем да работим в подкрепа на нашите деца с умствена изостаналост.

Модел „КОШЕР“ за професионално ориентиране, подпомагащ професионалната подготовка на ученици с умствена изостаналост

¹ Детските играчки, които предлагаме на детето, е препоръчително да са свързани с подходящи професии. Атрибутите, характеризиращи дадена професия, трябва да са с акцент по онези професии, които са подходящи за децата. Например: гребло и лопатка (градинарство), кофа и лейка(цветарство), дървени плодове и зеленчуци за рязане с дървен нож, сито(готварство) и др.

² Подходящи приказки – „Жан-Лу и Софи в градината“ – Марсел Мерлие; „Марти и малките готвачи“ – Жилбер Делае-Марсел Марлие; Българската поредица При баба и дядо на село: „Житото и хлябът“, „Зимнина“, „Плодове и зеленчуци“ – Румен Станев, Любомир Николов; Енциклопедия за най-малките: Защо?Какво?Как? – „Растенията“, „Строителна площадка“, „На гости на фермата“, „Отиваме на зъболекар“, „Нашата храна“

³ Осъществяването на междупредметните връзки е възможно чрез включване на дейности от първи етап в учебната дейност. Като пример ще използваме книжката от поредицата При баба и дядо на село: Плодове и зеленчуци: За час по математика се подготвяме като пред всеки ученик поставяме малко сандъче с почва и по няколко семена или коренчета на зеленчукови растения по наш избор, шило. Използваме текста от книжката

„ – Семенцата се засаждат във саксийка с рохка пръст. После пък от тях се раждат стебълца със снажен ръст.“

Разглеждаме илюстрациите и правим коментар по тях. След това учителят показва и помага на учениците, които имат нужда да направят с шилото дупки в пръста, като задава конкретен брой – 4. Ученикът брой колко дупки са направени. След това, с помощта на насочващи въпроси, ученик взима толкова семена/коренчета, колкото ще са му нужни, за да засади във всяка дупка.

Връщаме се отново към текста, който ни показва, че когато поникнат семенцата можем да ги пренесем в градината. Това ще бъде задача на по-големите ученици, които вече се подготвят по конкретна професия – градинарство. Реализираме дейности от трети етап, по-тясно свързани с професионалната подготовка. ⁴

„Щом настъпи пролетта, ги строяваме отпред, разкопаваме леха и ги сеем ред по ред.“
– тук може да се засегне тема за ред/редица и колона.

Текстът ни показва какви грижи трябва да полагаме, за да поникнат нашите засаждания.

„После някой е дежурен да полива в знойно слънце, да почивта всеки бурен и да бди над всяко зрънце“

„Ще отгледаме спанак и маруля, и домати, моркови и пащърнак, за да има за салати.

Можем да работим по тази тема и с тези материали в следващ час по Български език, Човекът и природата или Околен свят. По този начин затвърждаваме осъществяването на междупредметни връзки в рамките учебната програма за деня. Осъществяват се практически занятия и се развиват редица важни качества и умения у учениците с умствена изостаналост.

⁵ Реализирани дейности по професионално ориентиране и професионална подготовка в ЦСОП „Св.Паисий Хилендарски“

Определено може да се твърди, че колкото по-рано се въведат и реализират дейности с практическа насоченост по посока на запознаване с различни професии и ориентиране към най-подходящи за учениците такива, толкова по-успешна ще бъде професионалната подготовка и реализация на лицата с умствена изостаналост. Може да се изведат основните дейности, допринасящи за реализиране на професионално ориентиране:

- Насочване към наблюдение, реализиране на дейности и упражнения от ежедневиия живот;

- Организиране на занимания по интереси, стимулиращи професионалното ориентиране на ученика;
- Осъществяване на междупредметни връзки, позволяващи обогатяване на знания и умения, подпомагащи професионалното ориентиране;
- Провеждане на тематични срещи с представителите на различни професии, включително и с родители.

Предложеният Модел „КОШЕР“ предполага успешно осъществяване на професионално ориентиране още от ранна детска възраст при децата и учениците с умствена изостаналост.

Изводи

1. За успешно осъществяване на професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост е необходимо да се осъществява професионално ориентиране от ранно училищна възраст.
2. Наблюдава се необходимост от периодично провеждане на квалификационни курсове за учители и специалисти по посока работа с ученици с умствена изостаналост и други специални образователни потребности.
3. Недостатъчни работни срещи с цел обмяна на опит и добри практики между учители и специалисти от ЦСОП и останалите училища.

Препоръки

1. Осъществяване на професионално ориентиране от I клас.
2. Прилагане на модел „КОШЕР“ за осъществяване на професионално ориентиране.
3. Изготвяне на Профил на способностите на ученика.
4. Прецезиране на учебните планове и учебните програми по професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост.
5. Периодично провеждане на квалификационни курсове и семинари за учители и специалисти, работещи с ученици с умствена изостаналост.
6. Обмяна на опит и добри практики между учители и специалисти от ЦСОП и масови училища.

Приноси

1. Направен е систематизиран анализ на литературни източници в областта на професионалното ориентиране и подготовка на ученици с умствена изостаналост.
2. Създаден е модел „КОШЕР“ за провеждане на професионално ориентиране на ученици с умствена изостаналост, подпомагащ професионалната им подготовка.
3. Разработване на авторски модел за оборудване на стая по интереси в ЦСОП „Св.Паисий Хилендарски“. Дизайнът на стаята е насочен към професионално ориентиране от ранна училищна възраст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложения дисертационен труд е насочен към изследване нагласите на работещите с ученици с умствена изостаналост за провеждане на професионално ориентиране и реалната ситуация относно реализирането на професионална им подготовка. Паралелно с провеждането на анкетното проучване се проведе и педагогически експеримент, който е насочен към опознаване възможностите и интересите на учениците с умствена изостаналост в начален етап на образование. По този начин отговаряме на основния въпрос на труда, а именно възможно ли е да се осъществи успешна професионална подготовка на ученици с умствена изостаналост, ако от ранна училищна възраст се осъществява и адекватно на възможностите на учениците професионално ориентиране.

В хода на проучване и анализиране на литература по проблема на дисертационния труд се зароди и идеята за създаване на методическо ръководство за работа с ученици с умствена изостаналост в начален етап на образование, обучаващи се в ЦСОП. Част от темите, включени в него, дават възможност за успешно осъществяване на междупредметни връзки и са реализирани в педагогическия експеримент, който е съществена част от труда. Те ни показват как успешно можем да реализираме професионално ориентиране по време на учебните занятия, като спазваме учебната програма и в същото време отделяме достатъчно време за дейности насочени към опознаване възможностите, интересите и потребностите на учениците. Това се крие в основата на успешната професионална подготовка и насочване към дейност, която учениците с умствена изостаналост наистина ще могат да упражняват и реализират.

Темата на дисертационния труд е с особена обществена и социална значимост, защото лицата с умствена изостаналост имат нужда от познаване на спецификите на състоянието им и от помощ и адекватна насока за избор на дейност, с която да се занимават след завършване на училище. Голяма част от учениците остават въкъщи след като спрат да посещават училище или ЦСОП. Наблюдава се липса на социални контакти и регрес по посока формирано умения и навици. Младите нямат стимул да продължат напред със своята социализация и участие в обществения живот. Затова и целта на труда е да достигне до голяма аудитория и да даде идеи как да се справим със социализацията и ангажираността на лицата с умствена изостаналост в обществото, така че те да се чувстват значими и полезни.

След провеждане на анкетното проучване се вижда необходимостта от подобряване на условията за провеждане на професионалната подготовка, както и повишаване на информираността за начини на провеждане на професионално ориентиране сред учители и специалисти, работещи с ученици с умствена изостаналост.

От съществено значение прилагането на предложения в дисертационния труд Модел „Кошер“ за провеждане на професионално ориентиране на ученици с умствена изостаналост, с цел подобряване и подпомагане провеждането на професионална подготовка. Моделът е изцяло приложим в реалната учебна среда на учениците, като идеите са взаимствани от практиката и са реализирани с част от учениците от ЦСОП „Св.Паисий Хилендарски“.

Надяваме се, че дисертационния труд ще даде голямо поле за размисъл сред учителите, ще насърчи и стимулира голяма част от тях да работят заедно по посока на осъществяване на професионално ориентиране, реализиране на адекватна професионална подготовка на учениците с умствена изостаналост и социализирането им. Темата е актуална в сегашно време и ще бъде все по-значима за живота и социализацията на нашите ученици с умствена изостаналост.

ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Костова, М. (2019). Ползите от извънкласната дейност за професионалното ориентиране на ученици с интелектуална недостатъчност. Лаборатория за наука, ЮЗУ „Неогит Рилски“, Благоевград.
2. Костова, М. (2020). Професионална подготовка и реализация на ученици с умствена изостаналост. Лаборатория за наука, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград.
3. Костова, М. Павлова, П. (2020). Методическо ръководство за адаптиране на учебното съдържание за I-IV клас за обучение на ученици със специални образователни потребности в центрове за специална образователна подкрепа. София, МОН, изд. Аз-буки, с. 7-82; с. 282-303
4. Терзийска П. Костова, М. (2020). В подкрепа на професионалното ориениране на учениците с умствена изостаналост. Специална педагогика и логопедия, том 2, с.28-39, София.

Литература

1. Агенция за хората с увреждания, Отчет за изпълнение на целите за 2018г., Приложение №2
2. Агенция за хората с увреждания, Отчет за изпълнение на целите за 2019г.
3. Богданова, М. (2015). Системата за професионално ориентиране и консултиране на деца със специални образователни потребности в България – исторически тенденции и съвременно състояние, Професионално образование, № 1, с. 47-70
4. Закон за професионалното образование и обучение. ДВ, бр. 21 от 13.03.2020г.
5. Закон за хората с увреждания. ДВ, бр. 105 от 11.12.2020г.
6. Искрев, Д. (2000). Основи на професионалното ориентиране, Благоевград
7. Искрев, Д. (2002). Кариерно образование в средното училище, Благоевград
8. Караджова, К. (1997). Възможности за реализация и социална адаптация на деца с умерена умствена изостаналост, Специална едагогика, бр. 1, с. 27 – 29
9. Караджова, К. Щерева, Д. (2009). Алтернативни средства за въздействие при деца с умствена изостаналост, София
10. Каръкова, В. Професионална подготовка и кариерно развитие, Благоевград, 2020
11. Международна класификация на болестите – Десета ревизия. Том 1. Част 1
12. Николова, Сн. (2003). Готови ли са умствено изостаналите деца за училищно обучение. Специална педагогика, бр. 4, с.61 – 70
13. Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030г.
14. Трезийска, П. (2005). Интегрирано обучение на деца със сециални образователни отребности, Благоевград
15. Терзийска, П. (2008). Готовността на масовото общообразователно училище за работа с деца със специални образователни потребности, Педагогика, кн. 1, с. 33 - 41
16. Терзийска, П. (2011). Включващо обучение на ученици със специални образователни потребности и тяхното социално развитие, Специална педагогика, бр. 2, с. 3-14
17. Терзийска, П. (2012). Децата със специални образователни потребности в общата образователна среда, Благоевград

18. Терзийска, П. (2013). Организация на свободното време на учениците със специални образователни потребности. В сб. „Личностно развитие на учениците в съвременното образование и обществото” Том VI. Благоевград, УИ „Неофит Рилски”
19. Терзийска, П. (2014). Създаване на развиваща среда, подпомагаща корекцията на познавателната дейност на деца с умствена изостаналост от началния етап на основната образователна степен. Стратегии на образователната и научната политика., Volume 22, Number 5, с. 528-539
20. Терзийска, П. Костова, М. (2020). В подкрепа на професионалното ориентиране на ученици с умствена изостаналост, Специална педагогика и логоедия, бр. 2, с. 28-39
21. Тимчев, Л. (1997). Понятието за нормализация и възможностите за социална интеграция на лицата с умствени затруднения при условията на рехабилитация в България, Специална педагогика, бр. 1, с. 21 – 26
22. Трашлиев, Р. Карагъзов, Ив. Терзийска, П. (2000). Психология и педагогика на децата с интелектуална недостатъчност. I част, Благоевград
23. Трашлиев, Р. Карагъзов, Ив. Терзийска, П. (2002). Психология и педагогика на децата с умствена недостатъчност. II част, Благоевград
24. Трашлиев, Р. (2008). Умствена изостаналост (опит за различен прочит), Шумен
25. Трифонов, Т. Евтимов, Е. Димитров, Б. (1990). Психология на професионалното ориентиране, трудовото обучение и техническо творчество. Благоевград

Интернет източници

1. Международна класификация на болестите – Единадесета ревизия.
<https://medipro.bg/mkb-11> [23.08.2024]
2. Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030г.
<https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/20rh957pr.pdf> [28.07.2021]
3. Algadheeb, Nourah. Professional/Career Orientation, Awareness, and Their Relationship To Locus Of Control, Journal of College Teaching & Learning – First Quarter, 2015, Volume 12, Number 1, p. 1 – 26
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1050977.pdf> [21.07.2021]
4. IED Team. (2018). Professional orientation in the workplace
<https://ied.eu/project-updates/professional-orientation-in-the-workplace/> [21.07.2021]

5. Milloshi, M. (2013). How to improve the performance of high school education in the city of Durrës and to cultivate a more critical thinking at the students. 1st Albania International Conference On Education (AICE) (pp. 440-447) Tirana: Epoka University. <http://dspace.epoka.edu.al/bitstream/handle/1/810/811-2359-1-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [21.07.2021]

Southwest University "Neofit Rilski" - Blagoevgrad

Faculty of Pedagogy

Department of Education Management and Special Pedagogy

ABSTRACT

of

Dissertation

for the award of the degree of "Doctor"

on scientific direction 1.2 Pedagogy

Specialty: Special Pedagogy

on the subject:

**"Professional orientation and professional training of
schoolchildren with intellectual disability"**

Author: Mariya Ivanova Kostova

Blagoevgrad, 2024

CONTENTS

INTRODUCTION.....	4
CHAPTER ONE: Theoretical Aspects of Intellectual disability.....	7
1. Particularities of psycho-physical development of schoolchildren with intellectual disability.....	7
2. Schoolchildren with intellectual disability in the Educational Environment.....	8
2.1. Developmental functions of the educational environment and conditions for professional orientation.....	9
2.2. Problems of the physical and social environment in society and their impact on the professional realization of schoolchildren with intellectual disability.....	10
CHAPTER TWO: Professional orientation and professional training in the context of schoolchild.....	11
1. The phenomenon of professional orientation.....	11
2. The phenomenon of professional training.....	12
3. Specificity of professional development of children with intellectual disability.....	16
3.1. Main characteristics of professional orientation of schoolchildren with intellectual disability during the educational process.....	17
3.2. Professional training of schoolchildren with intellectual disability - features.....	18
CHAPTER THREE: RESEARCH ON PROFESSIONAL ORIENTATION AND PROFESSIONAL TRAINING OF SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITY (EMPIRICAL PEDAGOGICAL RESEARCH).....	19
1. Organization and research methodology.....	19
2. Finding Stage - the problem of professional development of schoolchildren with intellectual disability and the role of professional training in this process.....	21
2.1. Pedagogical experiment.....	22
2.2. Survey.....	25
2.2.1. Professional orientation role for schoolchildren with intellectual disability in mainstream schools and special education support centres(SESC), as seen through the eyes of specialists working with them - analysis of survey results.....	25
2.2.2. Professional training of schoolchildren with intellectual disability in school, vocational school and SESC - obstacles and difficulties - analysis of survey results.....	28
3. A theoretical-applied model of pedagogical research.....	31

Conclusions.....	35
References.....	35
Contributions.....	36
CONCLUSION.....	37
PUBLICATIONS RELATED TO THE THESIS.....	39
LITERATURE.....	40

INTRODUCTION

The present work collects a number of specific definitions of the condition of schoolchildren who are out of the norm, its scope and specific work techniques. The preparation of the theoretical part includes literature that gives a comprehensive picture of the condition of schoolchildren with intellectual disability. This in turn is a prerequisite for the preparation and work on the experimental part. It includes researched persons who work with these schoolchildren, both in specialized centers and in a general school. This research helps to trace the relationship between the theoretical framework and the practical orientation.

The main objective of the paper is to identify the existence of a working mechanism to support the professional orientation and training of schoolchildren with intellectual disability or to identify an already working one and the problems that arise in its implementation. This will help professionals to be as useful as possible in their work and to break new ground in the professional orientation and training of schoolchildren with intellectual disability.

From the main normative documents in Bulgaria - the Law on Pre-school and School Education, the Law on Vocational Education and Training, the Law on Integration of Persons with Disabilities, the Law on Persons with Disabilities, etc., as well as global normative documents such as the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, etc., the development of professional orientation and training of persons with intellectual disability as their birthright is studied and traced. The experimental part of the work presents the attitudes and activities of teachers and pedagogical specialists, as well as their working process with these schoolchildren in mainstream schools and special education support centres (SESCs).

The question of what happens to these schoolchildren with intellectual disability after they leave school is a big challenge. This is a problem for parents/guardians, for the students themselves and for society. A large number of them remain disengaged and without concrete activities and classes to further develop their skills and competences. They have no responsibilities, no set routine for the day and very often there is a regression in their development.

The dissertation focuses on the process of education, vocational guidance and vocational training of students with mental retardation. We could consider this problematic in terms of:

- Drawing attention to the need for a more detailed introduction to those specific features of children with intellectual disability related specifically to their professional orientation and training.

- Emphasizing the role of the environment - institutional/institutions of public importance, social services and units/, formal/school, centre for special educational support/, informal/family, close environment/, influencing the child and offering opportunities for his development and realization - life and professional.

- Orientation to those knowledge provoking the search for professions adequate to the student's characteristics, as well as an understanding of the relationships between the subjects in the work process and the requirements of the specific activity.

In this line of thought, the object and subject of the present study is defined as:

Object of research - professional orientation of schoolchildren with intellectual disability in terms of special and general education environment.

Subject of the study - the specifics of professional orientation of schoolchildren with intellectual disability and its role on their professional training and its features.

The aim of the study is to reveal the mechanism and create a model for professional orientation and professional training of schoolchildren with intellectual disability, supporting their realization and participation in social life.

Research objectives:

1. To analyze the theoretical conceptions concerning the problems discussed in the dissertation.
2. To prepare questionnaires for the implementation of the survey.
3. To create a model for professional orientation and training and to conduct a pedagogical experiment.
4. To analyse the results obtained and identify difficulties in professional training.

Hypothesis: It is hypothesized that adequate and regular professional orientation of schoolchildren with intellectual disability in a mainstream school or special education support center (SESC) will effectively influence their professional training.

Methods:

1. A theoretical analysis of the reviewed literature.
2. Analysis of normative documents related to professional training of schoolchildren with intellectual disability.
3. A survey of teachers and professionals working in mainstream schools, vocational schools and SECS.

4. Pedagogical experiment.

Data processing methods:

1. Statistical methods - graphical representation of the results found.
2. Graphical representation of results - pie and bar chart.

Toolkit:

1. Developed a questionnaire to research the opinion of teachers on the vocational guidance of students with mental retardation in mainstream schools and centres for special educational support.
2. Developed a questionnaire to study the research of teachers on the professional training of students with mental retardation in mainstream schools, vocational schools and special education support centres.

CHAPTER ONE: THEORETICAL ASPECTS OF INTELLECTUAL DISABILITY

1. Particularities of psycho-physical development of schoolchildren with intellectual disability

For the purpose of this dissertation, it is important to present the classification of mental retardation given in ICD-10 and ICD-11, looking for the new, added in the latter classification. This makes it possible to specify some or other activities in accordance with the degree of manifestation of this condition:

- *Mild mental retardation* is characterized by an intelligence quotient (IQ) of 50 to 69, which in adults corresponds to a mental age of 9 to 12 years. During preschool and school age, a short range of performance is observed due to insufficient self-control, lack of inquisitiveness, and stereotyped play. The term *intellectual disability* is introduced in ICD-11. Specifically, it is stated that *mild intellectual disability* involves difficulty in acquiring academic skills and an inability to understand complex language concepts. Students with this disorder may partially cope with learning basic social and life skills with help, support and guidance from an adult. They can achieve relatively independent living and working as an adult, but the need for adult mentoring and assistance is not precluded.
- *Moderate mental retardation* has approximate IQ levels ranging from 35 to 49. In adults, this corresponds to a mental age of 6 to 9 years, resulting in significant developmental delay in childhood. Adults could work and achieve a certain level of independence according to the care needed. They, usually, need varying degrees of support in the home and at work.

The functioning of persons with *Moderate Intellectual Disability* (ICD-11) is reduced to the acquisition of basic capabilities. Independent functioning and performance of elementary-living activities is not noted. The need for assistance is mandatory. When starting work and performing elementary duties and responsibilities at work - also.

- *Severe mental retardation* has an IQ of 20 to 34, in adults this corresponds to mental development and age typical of children aged 3 to 6 years. This often results in an enduring need for support to function. With intensive training, individuals with *Severe Intellectual Disability* (ICD-11) can make gains in acquiring the rudimentary skills of self-care and expressing preferences-verbally (with individual sounds) and, in most cases, nonverbally.

- *Profound mental retardation* is characterized by an IQ below 20. In adults, this corresponds to mental development below the age of 3. Students and adults with profound mental retardation need intensive and ongoing help and support for their overall functioning.

"...Knowledge of the characteristics of mentally retarded students enables the special educator to select and use the most appropriate means and methods to create the best possible conditions for their learning and development" (Terziyska, P., 2002, p. 64).) Detailed knowledge of the characteristics of persons with mental retardation enables us to think and work in the direction of properly organized /according to their abilities, needs, skills and needs/ and implemented vocational guidance from early childhood and to develop and enrich it through proper vocational training in childhood and adolescence.

2. Schoolchildren with intellectual disability in the educational environment

A number of principles are outlined that reflect the new approach to education - education for all; children should have equal access to education and equal opportunities; building effective schools open to all; every child with special educational needs should be able to attend a school close to home and receive all general and additional support. These are based on texts found in a number of normative documents, some of which are the Universal Declaration of Human Rights (1948), the UN Convention on the Rights of the Child (1989), the Salamanca Declaration and Framework for the Implementation of Education for Children with Special Needs (1994), the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006) and others (P. Terziyska, 2008).

A greater number of children with intellectual disability are not ready for school work when they enter first grade. In turn, this shows us the need for a number of factors, such as a flexible and accepting school environment, the use of many specific and innovative forms and methods of work, frequent change of activities aimed at arousing the interest and attention of students. The application and implementation of these factors would lead to the maximum development of students' abilities and the elimination of weaknesses in their cognitive activity (Nikolova, S., 2003).

2.1. Developmental functions of the educational environment and conditions for professional orientation

The creation of a developmental environment for corrective impact on the child's learning and personal formation is of utmost importance for the educational institution where the child is educated, regardless of whether it is a kindergarten, a mainstream school or a special education support centre. "The developmental environment is understood as the atmosphere of psychological security, stimulating the development of the child's individuality" (P. Terziyska, 2014, pp. 530-531).

An important factor in organizing a supportive and developmental environment is the creation of "Circles of Support", which are characterized as follows: the first circle involves a team including the class teacher, resource teacher, speech therapist, psychologist, parent of the child. The second circle is the circle of children who help the mentally handicapped pupils to cope with the tasks and trials set for them during their time at school.

Circles of support and complex approaches could be created and applied in the work of the Special Education Support Centres, with minor modifications, but containing the same meaning and aiming to support the functioning and existence of persons with disabilities in school life. It is also an important condition that the adults and participants in these circles are well-meaning, empathetic, willing to help and to implement innovative ideas and activities to support the mentally handicapped students in their growth.

Karadzhova (2009) and Shchereva (2009) point out some basic tasks in the acquisition of practical and social skills and habits in persons with mental retardation during their education, regardless of whether it will take place in a special school or a centre for special educational support, or in a general education institution - school and kindergarten. The formation and development of the personality and the development of the above qualities and skills are most often carried out in classes in labour and technology, now technology and entrepreneurship, fine arts, general education subjects and extracurricular activities. "In the process of education of children with intellectual disability, special attention is paid to creating conditions for proper organization of work; observance of the necessary sequence in the performance of work operations; planning skills; striving for positive results, etc. These are activities that are leading in all subjects that form certain practical or social skills" (K. Karadzhova, D. Shchereva, 2009).

According to the authors, on the one hand, labour training for students with mental retardation is seen as an introduction to the specific features of work, and on the other hand,

habits and some elementary skills are formed to master the technologies of manual work, economic and domestic work and work in nature (K. Karadzhova, D. Shchereva, 2009).

2.2. Problems of the physical and social environment in society and their impact on the professional realization of schoolchildren with intellectual disability

Terziyska (2005) points out that "The social embeddedness of children with mental retardation is largely determined by their *emotional adaptation to different conditions*" (p. 27). In this regard, hard work should be done to create an environment for emotional development in the family as well as in the school and community. Children need to develop and build a sense of security and support, as well as the potential to cope successfully, according to ability, in different situations of everyday life and daily living. An important condition for children's successful adaptation to school and society is the involvement of parents and family members as partners in the process of learning, education and socialisation.

In order to create better living conditions and opportunities for people with disabilities to exercise their rights and participate in the different spheres of public life, on an equal footing with the rest of the citizens of Republic of Bulgaria, so that there is no possibility to talk about discrimination, the strategic document National Strategy for People with Disabilities 2021-2030 is introduced. Around this document are united the understandings and goals of the United Nations (UN) Sustainable Development 2030, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention on the Rights of the Child, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, the European Pillar of Social Rights and other fundamental documents to which the Republic of Bulgaria is a party.

According to the National Strategy for People with Disabilities, the main challenge for the period 2021-2030 will be the formation of a comprehensive national policy, in line with the basic principles, ideas and spirit set out in international normative documents and most strongly advocated in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. The national strategy identifies several key issues and challenges, which we divide into several groups: *rejection and isolation from society; work and employment opportunities for people with disabilities; poverty and social exclusion; education; ensuring equal access to health services; architectural barriers; accessible information and communication services.*

CHAPTER TWO: PROFESSIONAL ORIENTATION AND PROFESSIONAL TRAINING IN THE CONTEXT OF SCHOOLCHILD

1. The phenomenon of professional orientation

According to Milloshi (2013), career guidance should start from a very early school age as this enriches students' knowledge of the many different occupations and increases their confidence in choosing a job. Also, career guidance in a school setting helps to identify occupations and jobs that will be most suitable for individual students.

The author Algadheeb (2015), also points out that career guidance influences students in their future academic choices which will affect the jobs that will later be suitable and available to them. The more control a student has over his or her goals and abilities, the more easily he or she can make career choices and achieve future career sense.

There are also many Bulgarian authors who write on the problems related to vocational guidance in Bulgaria.

Trifonov (1990) , Evtimov (1990) and Dimitrov (1990) point out that by "*forming a clear and realistic idea of one's own suitability for a particular occupational activity and making appropriate recommendations*", vocational counselling is carried out as part of vocational guidance (1990, p. 33).

Iskrev (2000) gives a summary definition of vocational guidance: 'Professional orientation is the help given to an individual in choosing a field of study and a profession (career) so as to be useful to society and at the same time achieve personal fulfilment. Professional orientation is a scientific and practical system of preparing the individual for a free and conscious choice of profession and career. It is a purposeful activity of the society to help young people and adults in choosing a profession. Professional orientation is a system of various societal influences aimed at helping the individual to make the right choice of profession and education related to personal interests and abilities and socio-economic needs' (Iskrev, D., 2000, pp. 9-10).

The notion of *career guidance* is focused on the possible choice of a profession, while *career guidance* is more closely related to *career development* after an occupational choice has already been made (Bogdanova, M., issue 3, 2015).

In the case of students with intellectual disability it is important to carry out the four specialised activities - information, diagnosis, counselling and advising - in order to take into account their interest, but also their skills to cope with the specific activities characterising the

chosen profession. (Iskrev, 2000) Very often, when we talk about vocational guidance and further training of students with mental retardation, the opinion of the professionals working with them is taken into account. Given the psychological and pedagogical characteristics of mentally retarded persons, they cannot independently make decisions in what sphere to develop and realize themselves, as often their capabilities and skills do not allow to independently cope with a number of activities, as well as bearing responsibility for the consequences of their actions. In the school environment and conditions it is important to apply *selection*, which the author D. Iskrev defines as "selection of students on the basis of educational criteria in their transition from one school level to another". However, in the education of mentally retarded pupils, this selection can be made not on the basis of educational criteria, which are different from the criteria for normative pupils, but *in accordance with the pupil's potential abilities and readiness to engage in the same, familiar activities, to carry out instructions and follow directions*

2. The phenomenon of professional training

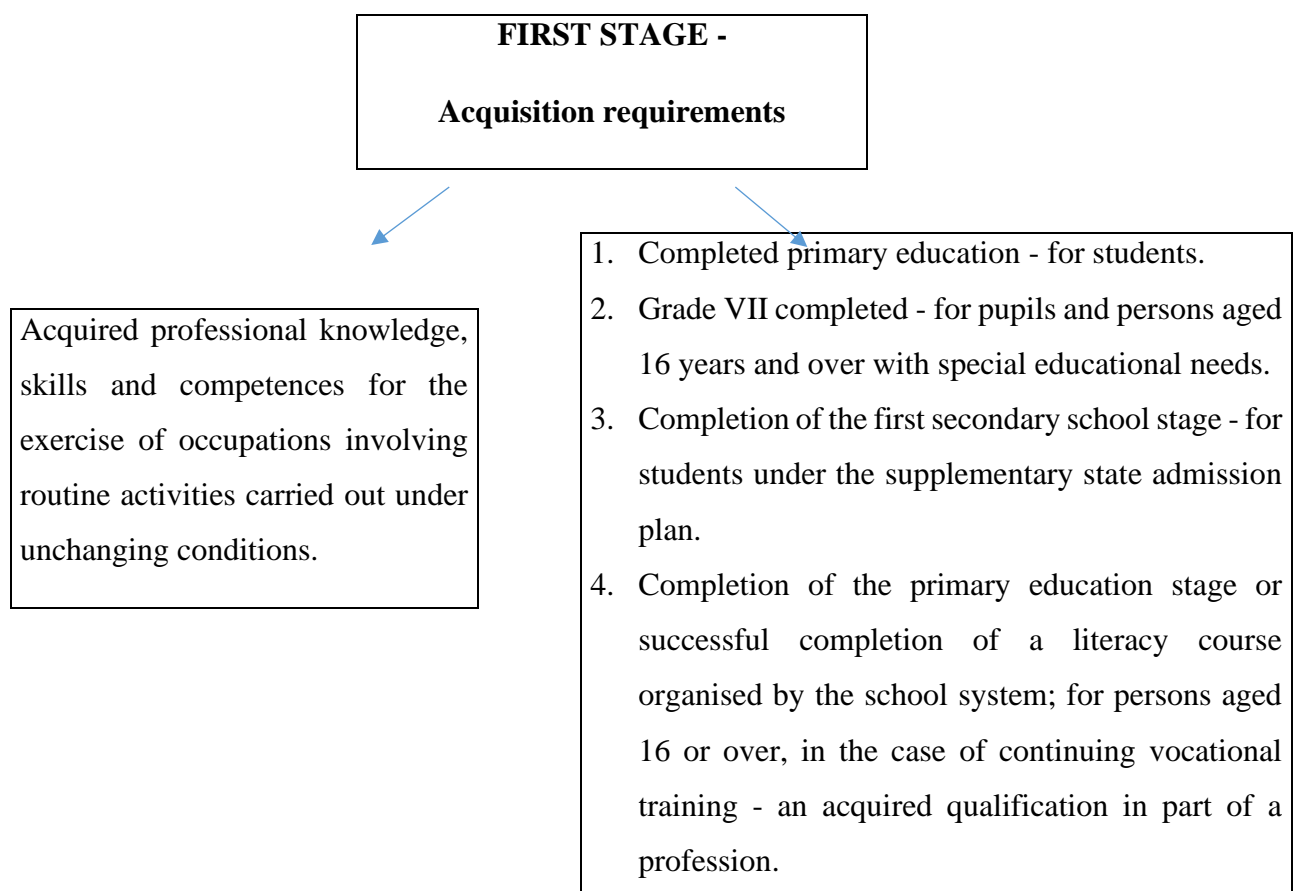
Professional education and training in Bulgaria are an important part of shaping the economic progress and development of our country. Professional training in Bulgaria is covered in detail in the Vocational Education and Training Act (VET Act). In Article 2 of the same Act the purpose of vocational education and training in Bulgaria is stated, namely to prepare citizens for realization in the economic and other spheres of social life by creating conditions for vocational training and acquiring professional qualifications, as well as to create conditions for the continuous improvement of the individual.

Article 9 (1) of the VET Act specifies the institutions entitled to provide vocational education and training for the acquisition of professional qualifications. These are: *vocational high schools*, vocational colleges, schools of arts and vocational training centres; sports schools; spiritual schools; schools in places of deprivation of liberty; special schools - educational boarding schools and social-pedagogical boarding schools; united schools, *secondary schools*, specialized high schools, evening schools and special schools - for training and support of students with sensory disabilities, in separate classes is them. In the renewal of the VET Act, Article 9 (5) it is stated that the right to carry out vocational training for the acquisition of the first degree of vocational qualification and/or for the acquisition of qualification in part of a profession also has the *special education support centres* (SESC). Vocational training in Vocational Training Centres is carried out on the basis of individual

vocational training curricula drawn up and developed in advance, depending on the individual's specific abilities (VET Act, Art. 13d, para. 5), as well as on the basis of curricula drawn up in advance for subjects or modules (VET Act, Art. 13e, para. 6). In the VET Act, Art. 39, para. 3 further states that where vocational training is provided by the special education support centre, a certificate of the first degree of vocational qualification or a certificate of qualification in part of a profession shall be issued by the school from which the pupil is referred, in accordance with the terms and conditions of the State educational standard for inclusive education.

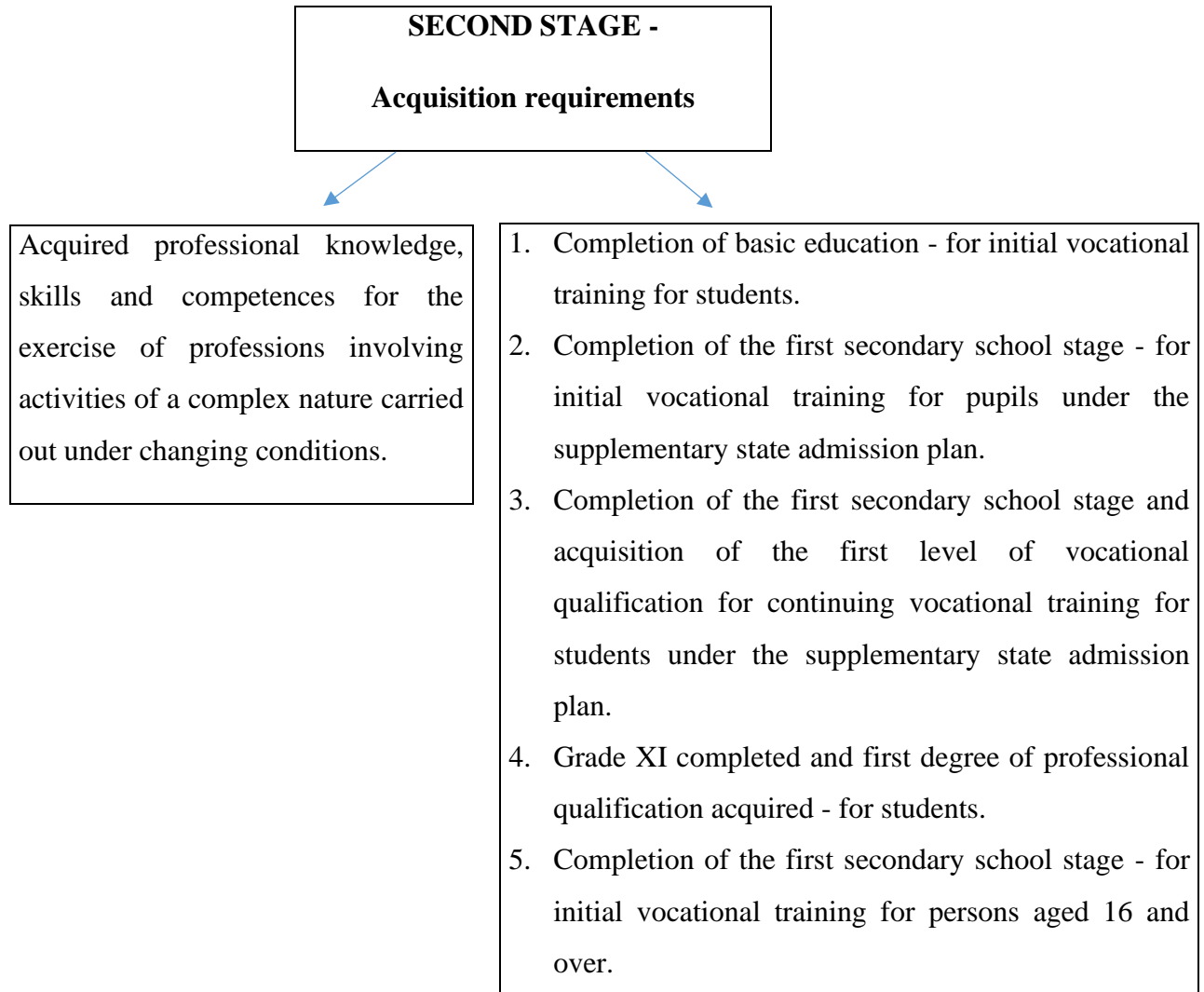
In the VET Act, Article 8, paragraphs (2) and (3), the degrees of professional qualification - *first, second, third and fourth degree*, as well as the *entry* minimum educational and/or qualification level for the acquisition of the respective degrees of professional qualification or qualification in a part of a profession, Article 8, are specified. Vocational training for pupils with sensory impairments and mental retardation shall be training in a profession or part of a profession the exercise of which corresponds to their state of health. *For pupils with mental retardation*, training shall be organised in part of a profession or in professions for the acquisition of the first degree of professional qualification.

Table 1. Acquisition of a first degree of professional qualification.

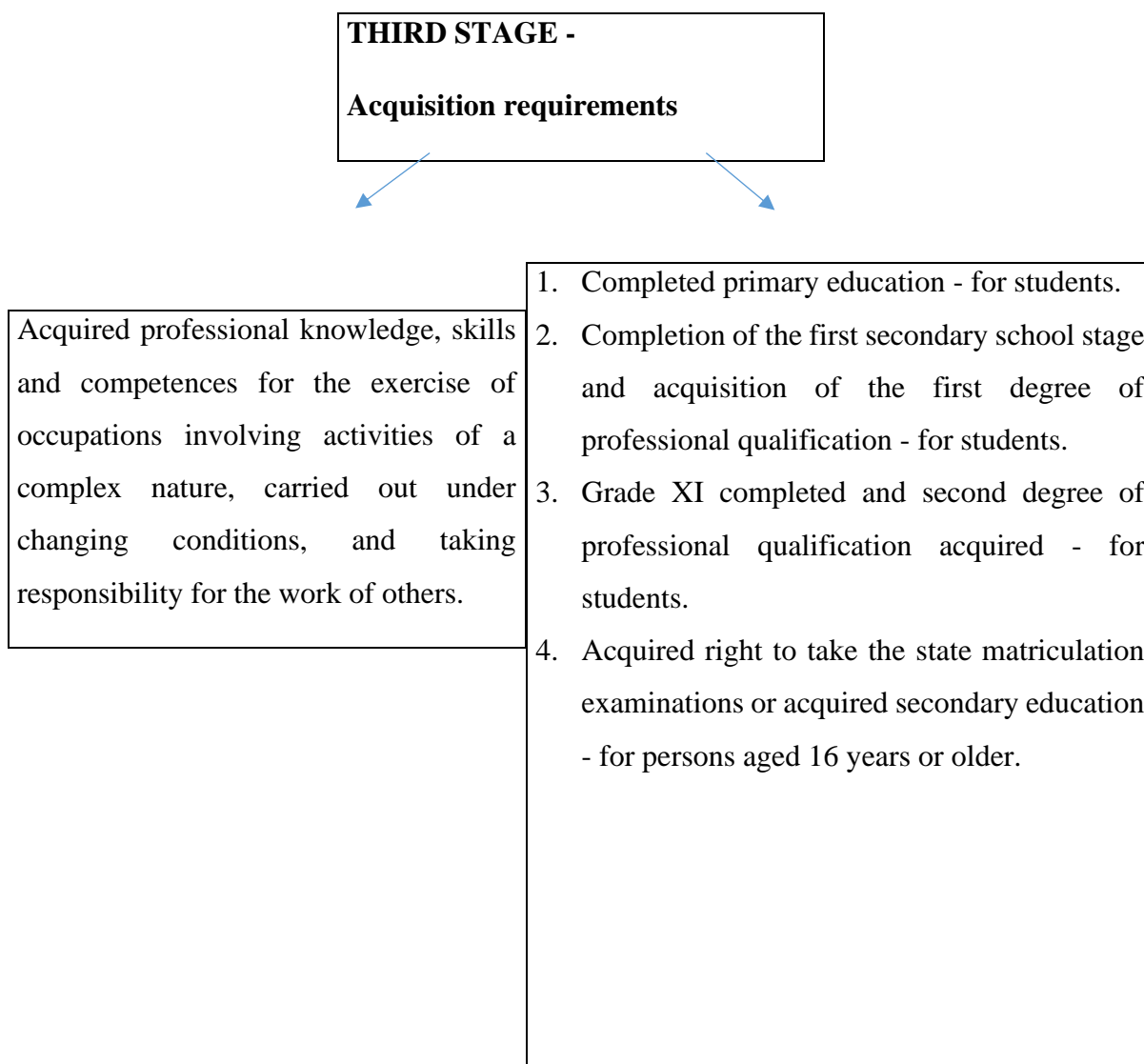
Source

Table 2. Acquisition of a second level professional qualification.

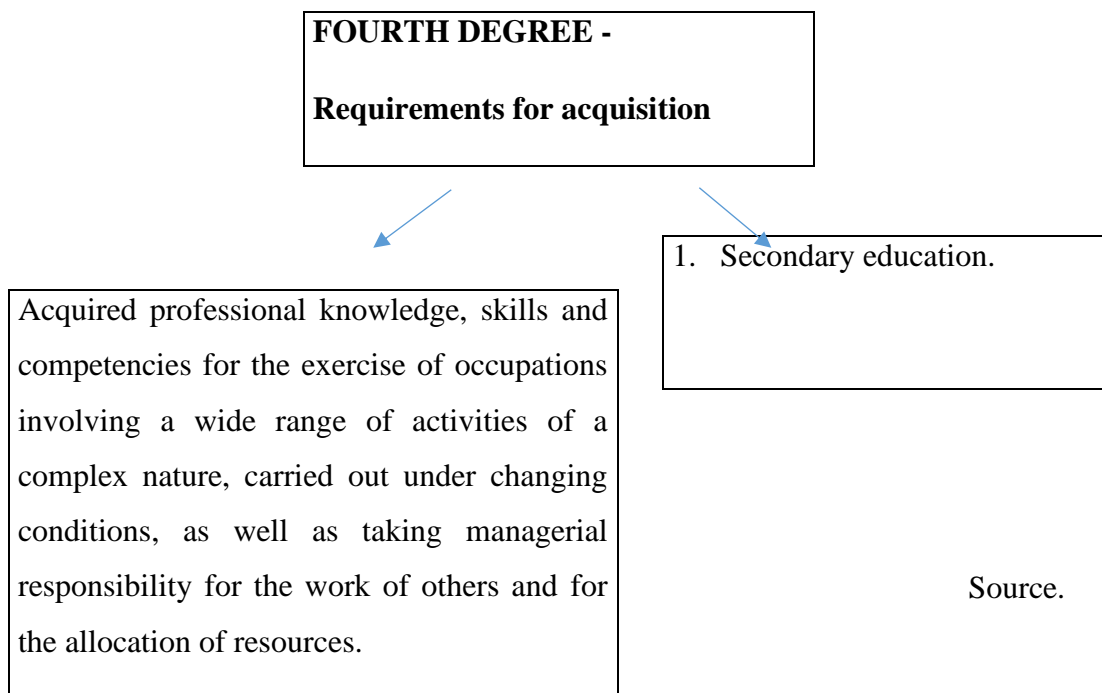
Source.

Table 3. Acquisition of a third level professional qualification.

Source.

Table 4. Acquisition of the fourth level of professional qualification.

Source.

3. Specificity of professional development of schoolchildren with intellectual disability

Professional development of schoolchildren with intellectual disability, which includes professional orientation as a process, should cover both compulsory education, general education subjects and the period of vocational integration, i.e. the smooth transition to general, specific, extended vocational training, as well as educational practice.

Iskrev (2000) describes the specifics of professional guidance and development in the pedagogical process. Taking into account the specifics and characteristics of mental retardation, we can adapt the author's proposed approaches to vocational guidance and development and apply them in practice with children and students with mental retardation.

The first stage we will look at is *diagnostic*. The professional development of individuals with intellectual disability depends directly on the timely undertaking and implementation of activities in the direction of professional guidance and subsequent professional training. The initial stage of professional guidance is the diagnosis (determination) of the individual's personality traits. Students are assigned appropriate games, activities of a therapeutic nature and educational orientation, activities to stimulate emotional and moral experiences and self-knowledge, in order to discover what their strengths are, what their interests and drives are.

The second stage influencing career guidance is *developmental*. Iskrev (2000) points out the relationship of this developmental stage with the formation of social skills that prepare the individual and enable him to manage his professional career. When we talk about the developmental stage in the mentally retarded, it must be primarily related to the development of already existing qualities, skills and habits in individuals and directing them in the direction of performing activities related to a specific occupation. Then we can talk about the development and formation of new competences and qualities, such as social skills, teamwork skills, communication skills, coping skills in different, unforeseen situations, which will be suitable for the performance of activities in a specific profession. Only then, in the developmental stage, can the focus turn to helping people with mental retardation to know and understand the social and labour market dynamics. Vocational development of children and students with mental retardation provides an opportunity for continuous learning and interaction with them. It is only successful when vocational guidance starts from as early a school age as possible. Continuous and timely vocational guidance enables the pupil to learn about personal qualities and abilities, fears and interests, which are a prerequisite for acquiring the knowledge and necessary experience for vocational development in line with their abilities. Vocationally oriented activities support the formation of work skills, help to build respect and love for work, as well as the desire and motivation to work.

3.1. Main characteristics of professional orientation of schoolchildren with intellectual disability during the educational process

Opportunities for increasing the professional guidance of schoolchildren with intellectual disability provided by applying different organization of work, non-standard methods of work and training, both with young students and with the older ones who are already carrying out their vocational training. *The environment, as a factor for the successful implementation of vocational guidance, is essential.* The implementation of *vocational guidance for mentally handicapped pupils* can and should begin as early as possible. The subjects studied enable guidance and orientation towards different professions. A significant place in this process has the study of the Environment, Man and Nature, Man and Society. In the introduction to the broad topic of "Professions", *different options for the presentation of one or another profession were tried out.* The unconventional way of demonstrating professions by the teacher proved to be very successful and interesting for the students. By taking different roles and using attributes necessary for the specific role, the teacher managed to focus the attention of the

students and present the specific profession in an accessible way. *A useful way of introducing, guiding and generating interest in the lesson in particular professions is through such activities as* 'In the workshop of...' This gives each child the opportunity to decide for themselves what workshop they want to participate in. For this purpose, various materials and tools are arranged on the desk: thread, yarn, an awl, fabric, a torn apron pocket, a torn shoe, a sneaker. The above is particularly useful when some children are unable to use language as a means of communication. By selecting the specific objects and using them as intended, children are stepping into a role and need not worry about being non-verbal. *Manipulative and constructive activities, as well as games of a copycat nature*, also have their significant place in introducing different professions and provoking in pupils a desire to pursue one or another profession. Puzzles can be used in this context. *Regular meetings with pupils in the vocational classes of the special education support centre* have their place and importance in the process of support, *guidance and vocational orientation*. *Inter-subject* links should not be overlooked as *an important factor in the guidance process*. Tasks such as: complete the sentence with an appropriate word ('I make compote from...'); choose the appropriate word from the words ('I produce early vegetables in...' Possible words - greenhouse, in the field, greenhouse); prepare a list of necessary fruits and vegetables for shopping/cooking. In *math* classes, these lists are opportunities to act out games like "At the Market," "In the Restaurant Kitchen." Taking on the roles of seller and buyer, cook and supplier, students can 'buy' different numbers of a fruit or vegetable, count, group, etc. In this way, they become more familiar with the activities of the seller, the supplier, the cashier, the cook, etc. (P. Terziyska, M. Kostova, 2020).

During the educational process, negative behavior and personality change are corrected, thus creating conditions for adequate and harmonious development, taking into account the developmental peculiarities of children and students with mental retardation.

3.2. Professional training of schoolchildren with intellectual disability - features

The training is based on an individual learning programme that is tailored to the student's abilities and needs. The curriculum includes general education, general professional training, specific professional training/training practice and extended professional training.

Professional training takes place in the cooking room and is entirely practical. During the training, the aim is to make students more independent, responsible and attentive. The skills, qualities and habits that they aim to nurture and create in the students are the acquisition of knowledge of basic technological processes and food technology; the acquisition of initial

practical skills to value food; and the expansion of abilities to cope with different life situations. There is a need to acquire such qualities as: responsibility, perseverance and teamwork skills; hygiene habits and safety in the workplace. It is also important to focus on learning practice. It is organised according to each pupil's abilities and takes place in a dedicated classroom as well as in the classroom. The specialised classroom is equipped with the necessary tools, utensils and appliances to make the practical training process as useful as possible and as close to real-life situations as possible.

When we talk about professional training for schoolchildren with intellectual disability, it is important to pay attention to the activities and responsibilities assigned to students. Those who are able to perform and actively participate in practical training are assigned activities such as serving and serving; initial food preparation; cleaning the workplace; reading recipes (usually with the help of the teacher). Students with higher levels of disability develop social skills for self-care and skills for inclusion in family life.

CHAPTER THREE: RESEARCH ON PROFESSIONAL ORIENTATION AND PROFESSIONAL TRAINING OF SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITY (EMPIRICAL PEDAGOGICAL RESEARCH)

1. Organisation and research methodology

The planning, organization and implementation of the pedagogical study took place in the period 2019-2021. For this purpose, it was previously investigated which schools and special education support centers conduct professional training for schoolchildren with intellectual disability.

A pedagogical survey was conducted in the following educational institutions where students with special educational needs, including students with intellectual disability, are taught and where professional training is provided. The study was conducted in the same institutions in order to check whether professional guidance is conducted prior to professional training. Паисий Хилендарски“ – гр. "Rilska Iglika", Blagoevgrad; CSOP "Rilska Iglika", village of S. Dolno Draglishte; CSOP "Vasil Levski", gr. Gotse Delchev; CSOP - town of. Pazardzhik; CSOP "P.R.Slavekov" - town of. Pleven; "Evlogi Georgiev" School - gr. Educational institutions. I included these institutions in the survey because their directors and teaching staff agreed to participate. Evlogi Georgiev Secondary School in Trastenik is the school where I studied up to grade VII, where currently vocational

training of students after grade VIII is conducted in the specialty of Agriculture. In this school, as well as in the XI Hristo Botev Primary School, I have carried out a questionnaire survey in order to check whether vocational guidance is provided for pupils up to grade VII.

114 pedagogical and non-pedagogical professionals participated in *the survey*. 34 teachers of students with mental retardation, 2 resource teachers, 3 subject teachers, 2 teachers of special subjects, 3 speech therapists, 6 psychologists, as well as pedagogical advisor, principal, kinesiotherapist, art therapist, social pedagogue, primary teacher, CDE teacher, senior teacher of practical training - 8 participated in the study for conducting professional guidance. In the study concerning professional training, 25 teachers of students with mental retardation, 9 subject teachers, 4 teachers of special subjects, 4 speech therapists, 3 resource teachers, 2 psychologists, 2 principals, as well as a kinesiotherapist, a residential educator, an art therapist, a pedagogical counselor, a senior teacher of practical training - 7 participated.

The idea is to investigate the opinions of different professionals working with students with mental retardation, and to check whether and how professional guidance and referral of students to a profession appropriate for the degree of their disability is carried out. It is also essential to find out how vocational training is provided and what professions are available for pupils with mental retardation.

The pedagogical experiment was made by the author of the dissertation with schoolchildren from CSOP "St. Paisii Hilendarski". It is aimed at conducting a number of professional guidance classes with schoolchildren with different degrees of intellectual disability in primary and secondary school, a total of 8 students. The period of the experiment covers September 2019 - June 2021. The activities related to the professional guidance of students with mental retardation were carried out during the classes, and the successful implementation of these activities was helped by the implementation of inter-subject links.

2. Finding stage - the problem of professional development of schoolchildren with intellectual disability and the role of professional training in this process.

In this stage, the input skills of the students participating in the pedagogical experiment are checked. For this purpose, a number of practice-oriented tasks are prepared to enable students to demonstrate the skills they have acquired so far. It is essential to take into account the degree of disability of each pupil individually. In this case, the input assessment of the skills and abilities of the mentally handicapped students is done by means of a pictorial test and observation of their behaviour in the "Montessori Classroom Environment". Students are placed in a family-like, supportive environment that enables them to freely demonstrate knowledge and skills. Given the specific developmental and learning needs of schoolchildren with mental retardation, it is important to provide them with tasks that are as close to real life as possible. In this way they will be able to show what they know and/or prefer to do. In order to provoke the pupils to demonstrate their initial knowledge and skills, appropriate activities were carried out in the 'Montessori Classroom Environment'. This room is similar in arrangement and arrangement to the nursery and predisposes the pupils to be active in the different corners. Particularly useful is the corner for performing everyday activities of daily living and conditioning. The abundance of didactic materials, of attributes related to different professions help to understand how much and how they are interested in them, whether the particular attribute refers to which profession, whether they use them as intended.

It can be summarized that particular interest was shown in some builder's tools (mystery, plumb), flower planting awl, colander, flour sifter, but it turned out that they did not know what they were used for and who used them (in which profession).

Their attention was also attracted by a blood pressure apparatus, a doctor's headset, syringes, a police baton, a paddle, a ladle, a cook's hat, a food clip. Unlike the previous instruments and materials, these paraphernalia are familiar to almost all students. Some of them were able to indicate the professions in which they are used. **This finding was confirmed by the carnine test that was offered to be solved by each student of the experimental group.**

The Montessori environment classroom is also visited by other students who are not part of the follow-up pedagogical experiment. One of the groups, which we will call the control group, was offered the same pictorial test, but without prior preparation and time to become familiar with the specific attributes and occupations.

It was found that the results of the control group were lower than the results of the experimental group where activities from the BEEHIVE model were implemented.

2.1. Pedagogical experiment

The basis of the pedagogical experiment is the introduction of students to different professions. For this purpose, we conducted a lesson on "Professions" in the Man and Society class. Each of the pupils had a distinctive mark for a given profession - a policeman - a police baton; a teacher - a textbook; a cook - a chef's hat and an apron; a doctor - a doctor's headset; a fitter - tools; an actor - puppets for puppet theatre; a gardener - a watering can, etc. With a short talk, students are introduced to the professions and the activities that characterize each of them. In the course of two or three lessons in different subjects, this topic is dealt with by offering different games to play. In the Bulgarian language classes we implement activities on the theme of Professions. We introduce the spelling of the words (the topic of the lesson), but focus on the topic of the different professions, supporting each activity with visual support and visual material. Again referring to the topic of professions from the Man and Society class, in the Technology and Entrepreneurship class, where the topics of working with paper, working with textiles, etc. are included, we offer tasks for making accessories necessary for different professions - for example: doctor - protective mask (textiles); cook - cooking hat (paper). On the topic of professions we also work with students who present different activities and materials to the students.

When introducing students with mental retardation to the broad topic of Occupations, we must keep in mind that not every occupation can be practiced by our students. Therefore, in the course of our work and observations on the skills, preferences and interests of the students, and with their safety in mind, we make a selection of occupations that they could handle and perform the responsibilities and tasks assigned to them. It is also essential what vocational training is available in the area in which the students are being trained. In our CSOP - Blagoevgrad, the professions offered are Catering and Entertainment Worker and Landscaping Worker. Considering the degree of disability of our students and their skills and interests, these professions are suitable because they are close to their lifestyle and activities of daily living. The students are able to learn from parts to understand the necessity of performing different activities characterizing the two professions.

In the course of the pedagogical experiment with the group of students we implemented activities directly related to the two professions. In the classes of Bulgarian language, mathematics, man and nature, technology and entrepreneurship we often carried out activities to introduce basic products, fruits and vegetables, reading, writing and drawing up recipes, activities with modeling and appliqué to familiarize with food preservation, preparation of

sandwiches, processing of products. Other activities are learning about plant structure, planting seeds, roots, bulbs, caring for plantings and growing a houseplant. Of great importance is also the practical classes in the kitchen and in the garden of the CSOP, where the students of the primary classes work together with our already older students who are subject to vocational training. On many occasions we have held joint classes to prepare sweets for 1 June - in Bulgarian language class with the task of reading a recipe; a cake for Christmas - in Man and Society class with the task of learning about the customs of Christmas; as well as to take care of the plants in the flower garden - in the Man and Nature class with the task to get acquainted with the ways of taking care of plants; to pick the apples from the fruit trees - in the Mathematics class with the task to count how many fruits we have picked, to group by colour and shape, to remove/remove the injured fruits, etc.

Implementing activities with a practical focus, which are also aligned with the educational process, we implement career guidance activities for our students. In the process, I have noticed that most of the students are interested in handicraft activities. These are activities part of art therapy, such as art and construction activities. The students feel good while working with different materials such as fabric, yarn, paper, sorting crank. That is why we make cards for different occasions, martenitsas, book dividers, Christmas decorations from clay and part of the vocational guidance activities are focused on making souvenirs and gifts in the Technology and Entrepreneurship and Fine Arts classes, trying to guide them to both professions offered by our center.

During the pedagogical experiment, I collected one part of the implemented activities and described them in the *Methodological Guide for adapting the curriculum content for grades I-IV for the education of students with special educational needs in special education support centers. Under the National Programme "Development of teaching aids and methodological guides, evaluation and approval of projects of teaching aids to support learning organised abroad, of projects of textbooks and of projects of teaching kits", module "Development of teaching aids for the education of pupils with special educational needs and methodological guides for the adaptation of teaching content"*.

The activities and classes, which are part of a pedagogical experiment, were conducted in parallel with 4 students of classes I-IV and 4 students of V-VII. Each student was involved in our work and performed according to his/her abilities and skills. The degree of mental retardation influenced the final outcome of the experiment. The students with whom we work from the primary stage of education have enough time to learn and acquire elementary knowledge and habits to perform activities in an appropriate occupation, and there is an

opportunity to choose the most appropriate occupation to suit their needs and skills. Some of the students with whom we have started working towards vocational guidance, from the lower secondary stage of education, are also able to acquire habits and knowledge, but in order to have the opportunity to choose a profession according to their competences, we need more implemented activities, i.e. the intensity of the change of activities is high, without the possibility of working on a specific activity for as long as it takes to complete it. This happens due to the later inclusion of activities stimulating career guidance. Another part of them find it difficult to perceive the information and join practical activities due to the degree of disability, which has a major impact on vocational guidance and subsequent vocational training, as will become clear from the survey of teachers and professionals working with students with mental retardation.

From Chart 1, it is clear that 3 out of 4 students, in the range of class I-IV, are doing well in the set tasks in conducting career guidance. The activities of interest, from everyday life and with a practical orientation, carried out from the primary stage, have a positive influence in the development of the student. Communication skills (verbal and non-verbal), teamwork skills, task and instruction skills are formed. A love of learning is formed as activities close to the child and his/her interests and experiences are emphasized. Given the degree of mental retardation and the early stage of coverage, we have the opportunity to work with students for longer periods of time and give attention to skills to be further developed. Compensatory coping skills are formed in different situations of life and everyday life.

Chart 1. - Success rate of students in grades I-IV

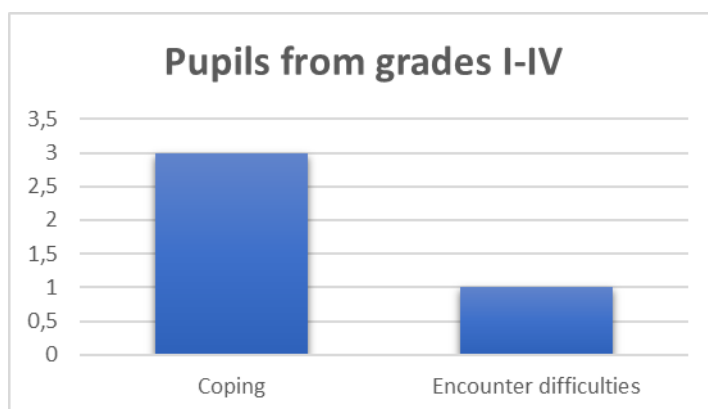
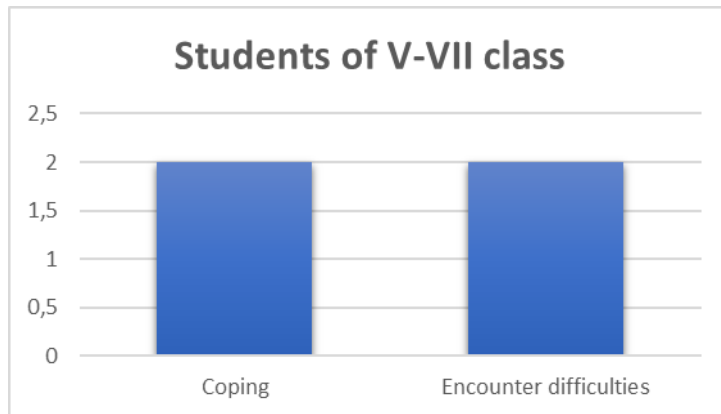

Figure 2. We can see that the number of students in the lower secondary stage, where guidance activities are carried out, who are doing well and those who have difficulties are the same. Here, both the degree of disability and the shorter time span we have to implement

guidance activities have an impact. While for primary stage students we start as early as the end of class I and the beginning of class II, for lower secondary stage students we started one in class V. We are yet to get more acquainted with the professions, with the activities that characterize them, making a selection of suitable professions until we narrow the circle to the most suitable ones.

Chart 2. - Success rate of students of V-VII class.

2.2.Survey

The questionnaires developed are of mixed type. They contain both open and closed responses. The questions are based on what happens in practice in educational institutions. The vocational guidance questionnaire contains 13 questions and the vocational training questionnaire contains 16 questions. Respondents were given the opportunity to choose among the answer options, to indicate more than one answer to some questions, and to indicate their own opinion on some questions and recommendations they would suggest in order to improve the quality of vocational training.

2.2.1. Professional orientation role for schoolchildren with intellectual disability in mainstream schools and special educational support centres (SESC), as seen through the eyes of specialists working with them - analysis of results from a survey

The questionnaire Vocational guidance of students with mental retardation has the following questions: the first four questions give a clear picture of gender, age, place of work

and position held; Is vocational guidance carried out in your class/group?; At what age, in your opinion, should vocational guidance begin for students with mental retardation?; What activities do you undertake in order to carry out vocational guidance in your class/group (more than one answer is possible); What methods of work do you use to carry out vocational guidance in your class/group?

From the results we can clearly see the proportion of those who filled in the questionnaire. 50 people were women and 8 were men or 86.2% were women and 13.8% were men. This is a predictable and expected result. In the education system, practice shows that more common teachers and professionals, are women. This is evidenced by the ratio of those who completed the survey. We report the highest number of respondents in the age group 51-60 years - 22 people and 41-50 years - 21 people. The rest are distributed as follows : 20 - 30 years - 4 people, 31 - 40 years - 7 people, over 60 - 4 people. 48 of those who filled in the questionnaire work in the CSOP and only 10 people in the other schools. Practice shows that a teacher works with the same group of children for a long period of time. This, in turn, allows them to track the development of the pupils since their entry to the centre, their interests, opportunities and progress. Teachers in the CSLC have special training that allows them, knowing the nature of the disability itself, to foresee activities and tasks in the direction of realizing vocational guidance. It is clear from the analysis of the questionnaires that the majority of the teachers surveyed carry out vocational guidance in different forms and with different frequency. According to them, the most appropriate age for carrying out guidance activities is between 11 and 16 years. Only 13 teachers think that it should start between the ages of 7-10. A team of specialists, in particular special educators, should be responsible for organising the activities, according to the teachers surveyed. The activities mentioned are: organising activities and exercises of daily life - cleaning, planting and caring for plants, folding clothes, preparing food, setting the table, etc.; organising interest activities; meeting parents and representatives of different professions; holding extracurricular activities. The teaching methods mentioned by respondents as the most frequently used were: learning through play; observation, demonstration. The number of teachers who do not conduct career guidance is not small. The following suggestions were made in response to the question: "What activities would you envisage in the future in terms of vocational guidance?": the use of game models in the learning process and the implementation of extracurricular activities; more frequent field observations in sites where students can actually observe the production process; the formation of a focus group; the creation of environments and situations close to the real working environment; the

use of more visual materials, the implementation of interest activities and more practical activities involving It is important to pay attention in this direction, given the different skills and abilities of students, and the narrow range of occupations offered to them; Activities aimed at raising public awareness. The working methods used to carry out vocational guidance indicated by the teachers surveyed are: play; observation and demonstration; learning by doing and empathy; talk and story; self-expression through creativity. Respondents indicated that teams of professionals are involved in organizing and conducting career guidance for students with mental retardation, which include: special educators, resource teachers, subject teacher. It is also pointed out that it is important to involve the parents/guardians of the students. The question "What activities would you foresee in the future in terms of career guidance?" is a free-response question. Each of them can give their own suggestion on the activities they would foresee in the future towards a better organisation of guidance. The answers that can be summarised from the suggestions made relate to more practical exercises, group work, but also the organisation of individual activities of interest. An important condition for the implementation of vocational guidance, according to the respondents, is the creation of situations and environments that resemble the real working environment. If possible, regular visits to factories, enterprises, workshops, catering establishments, in order to get into a real working environment and to get to know the profession and the activities that accompany it up close. Three of the respondents suggested the use of art therapy - handicraft. Three did not propose activities towards the future implementation of vocational orientation, they had no opinion on the matter. Responses to the question "Do you think that enough is being done to provide vocational guidance for students with mental retardation?" were in the direction of otiose. What makes it difficult to provide vocational guidance to mentally handicapped students in the first place is the type and degree of disability. The lack of well-equipped and adapted facilities is the next prerequisite that hinders the organisation and implementation of vocational guidance for students with disabilities. Only 9 of the respondents (15.5%) believe that the insufficient training of specialists is also an obstacle, as well as the lack of teamwork and teamwork on the part of specialists. 8.6% of all respondents say this, or only 5 people.

One not unimportant issue is that of the role and involvement of parents in the implementation of career guidance for students with mental retardation. Respondents believe that parents and guardians do not make enough effort to support their children and their involvement in the process is minimized.

2.2.2. Professional training of schoolchildren with intellectual disability in school, vocational school and SESC – obstacles and difficulties – analysis of survey results

Questionnaire *Vocational preparation of students with mental retardation* is composed of 16 questions. The questionnaire survey starts with the collection of information and analysis of data related to gender, age, place of work and occupation. The results are as follows:

- Gender - 12% of respondents were male and 88% were female.
- Age - 5% of respondents were aged between 20-30years; 11% were aged between 31-40years; 36% were aged 41-50years; 41% were aged 51-60years and 7% of respondents were aged over 60years.
- Place of work - From the processing of the survey data, it is clear that 70% of the respondents work in the CSCS and the remaining 30% of respondents work in schools (secondary school and vocational school).
- Occupation - the questionnaire was completed by psychologists (3.6%), speech therapists (7.15), special educators (44.6%), resource teachers (5.4%), subject teacher (16.1%), special education teacher (7.1%) and other - this included: principal, art therapist, kinesiotherapist, CDC teacher, residential educator, senior practical teacher (16.1%).

The following questions ask: "Is vocational training for mentally handicapped pupils provided in your school/SCOP?"; "If yes, in what fields of study is vocational training for mentally handicapped pupils provided in your school/SCOP?"; "Is there a smooth transition between vocational guidance and subsequent vocational training?"; "Who carries out the vocational training of students with mental retardation?"; "In your opinion, are the requirements and programmes for vocational training of students with mental retardation adapted to the characteristics of their disability and their potential abilities?"; "What needs to be changed, in your opinion?"; "Have adequate facilities been established for vocational training?"; "What do the facilities include?"; "What difficulties do you encounter in the vocational training of students with mental retardation?"; "In your opinion, is the preparation of students with mental retardation sufficient for realization after graduation?"; "Do you know the experience of other institutions where vocational preparation of students with mental retardation is carried out?"; "What would you suggest for the optimization of vocational preparation?".

Whether or not vocational training takes place in the respondents' workplace will be observed from their answers, which are 87% - YES and 13% - NO. There is a contradiction between the answers to this and the next question, since vocational training is provided in each of the respondents' special education support centres, as well as in the vocational school and the secondary school.

The answers to the question If yes, in what fields of study is the vocational training of students with mental retardation provided in your school/CSOP? show us in what fields and fields of study students with mental retardation are trained in the territory of the surveyed institutions. After summarizing the responses, we can deduce the following specialties: landscape worker/ floriculture; clothing construction and modelling; tourism and leisure organisation; advertising graphics; specialty in clothing production and specialty in culinary worker in catering and entertainment establishments; vegetable production;

The majority of respondents - 82% - noted that there is a smooth transition between career guidance and vocational training.

The implementation of vocational training would be most successful if it were carried out by a team of all professionals working with the student, providing general and additional support. This is confirmed by the teachers interviewed.

The aim of the study is to find out whether in practice the requirements and vocational training programmes for students with mental retardation are tailored to the characteristics of their disability and their potential ability to cope with activities in the given profession. From the analysed results we can see that the majority of teachers gave a positive answer and thought that the programmes corresponded to the possibilities of students with mental retardation. Teachers and professionals surveyed have given various suggestions on what we could change in order to adequately provide vocational training to students with mental retardation. We can summarize that the answers that received the most many votes were: providing more practical activities; placing students in a close to real work atmosphere; field visits, according to the specialty studied; assigning more responsibilities, according to the abilities and skills of students with mental retardation. All of these responses address the practical part of students' learning. The answer given by only one teacher is the basis for the successful socialization and adaptation of persons with mental retardation, namely a change in the attitudes and attitudes of society towards persons with disabilities.

Another important prerequisite for vocational training of students is the adapted environment and facilities. A large percentage of the teachers surveyed believe that the facilities in their school/CSOP meet the needs and standards for quality training. They also

indicated that the facilities include specially equipped classrooms - floristry classroom, cookery classroom; appropriate materials and supplies according to the profession - sewing machine, fabrics, garden maintenance supplies, kitchen supplies, cooker; experimental field; flower garden; greenhouses; kitchen; teaching workshop.

The main difficulties that teachers encounter during the implementation of vocational training of students are: the degree of disability; disengagement on the part of parents and at the other extreme - high unrealistic expectations of parents. Here we can summarize and point to the difficulty as insufficient and poor quality communication with parents. Other difficulties mentioned by teachers in response to the question "What difficulties do you face in the professional preparation of students with mental retardation?" are: misunderstanding of the theoretical part of the training; mismatch between the DSS and the level of disability of students with mental retardation. 54% of the respondents believe that the preparation in school of students with mental retardation is insufficient for successful realization after graduation, and 46% say it is sufficient. On the question related to teachers' awareness towards institutions where professional preparation of students with mental retardation takes place 59% of the respondents answered "No". 27% of the pedagogical specialists indicated that they are aware of other good practices and 14% indicated "Other" as an answer. These other responses were: partially, insufficiently, cursorily, etc.

The last question of the questionnaire is an opportunity for teachers and specialists to give a suggestion on how and in what way they would optimize the professional training of schoolchildren with intellectual disability. The summarised answers are as follows:

- Organizing meetings with employers;
- More practical activities in a real working environment;
- Provide more specialists to work with schoolchildren with intellectual disability in special subjects and practice included in the curriculum;
- Adapt curricula with more practical hours.

3. Theoretical-applied model of pedagogical research

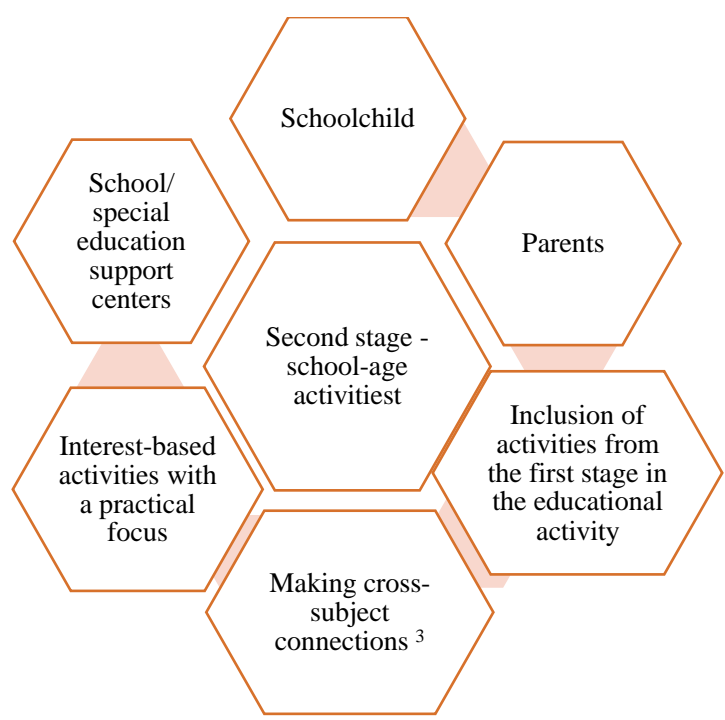
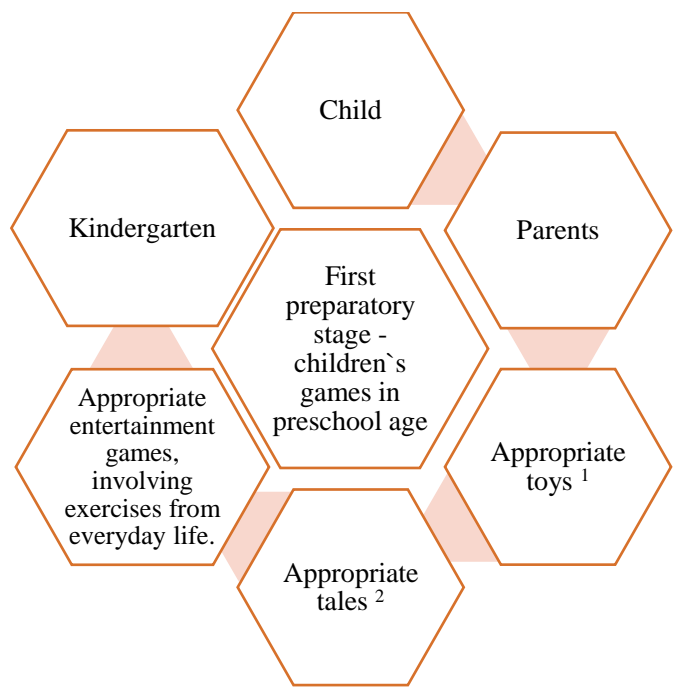
The conclusions that can be drawn from the analysis of the two surveys are as follows:

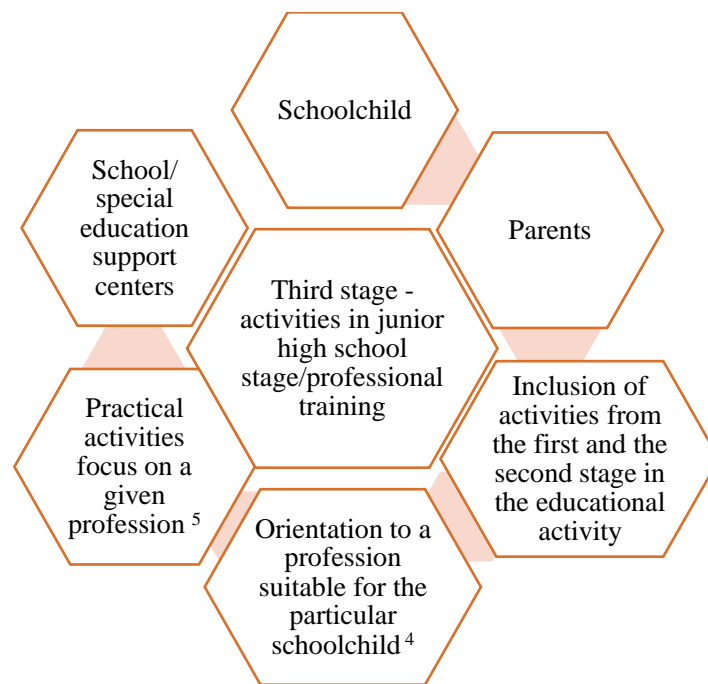
1. Professional orientation is observed almost everywhere in schools and special education support centres.
2. According to the respondents, the age at which professional orientation should start covers two ranges - 11-14 and 15-16; the preparation of intellectual disability schoolchildren is insufficient to enable them to be successful in some of the occupations.
3. The activities undertaken are practical and mainly related to interest-based activities.
4. The majority of respondents used methods related to self-expression through creativity, play, action learning and empathy, observation, demonstration and others, again related to practice and real work activity.
5. Poor activity and involvement of parents in professional orientation.
6. The type and degree of disability appears to be the greatest difficulty preceding professional orientation and subsequent professional training of schoolchildren with intellectual disability.
7. The need for further training of teachers and specialists working towards professional orientation.

On the basis of the conducted observations, pedagogical experiment and questionnaire survey an author's model "BEEHIVE" was developed, aimed at improving the professional orientation of schoolchildren with intellectual disability. I believe that this model can be used with success with other schoolchildren with special educational needs.

The BEEHIVE symbolizes hard work, help and perseverance. When we work together - parents, teachers, professionals and students, when we support and encourage schoolchildren, we can achieve success in their development. Together, like bees in a beehive, we can all work to support our children with mental retardation.

The BEEHIVE model for professional orientation to support the professional training of schoolchildren with intellectual disability

⁽¹⁾It is advisable that the toys offered to the child are related to appropriate occupations. The attributes characterizing an occupation should have an emphasis on those occupations that are appropriate for children. For example: rake and trowel (gardening), bucket and watering can (floriculture), wooden fruit and vegetables to cut with a wooden knife, sieve (cooking), etc.

² Appropriate - "Jean-Loup and Sophie in the Garden" - Marcel Merlier; "Marty and the Little Cooks" - Gilbert Delaye-Marcel Marlier; Bulgarian series At Grandma and Grandpa's in the Village: "The Wheat and the Bread", "Zimnina", "Fruits and Vegetables" - Rumén Stanev, Lyubomir Nikolov; Encyclopedia for the Little Ones: Why?What?How? - "Plants", "Construction site", "Visiting the farm", "Going to the dentist", "Our food"

³ The implementation of cross-subject connections is made possible through the inclusion of Key Stage 1 activities in the learning activity. As an example, we will use the book from the series At Grandma and Grandpa's in the Village: Fruits and Vegetables. We use the text from the book

" - The seeds are planted in a pot with loose soil. Then they give birth to stalks with a slender growth."

We look at the illustrations and comment on them. Then the teacher shows and helps the students who need to make finger holes with the awl, giving a specific number - 4. The pupil counts how many holes have been made. Then, with the help of guiding questions, schoolchild takes as many seeds/roots as they will need to plant in each hole.

We go back to the text, which shows us that when the seeds sprout we can bring them into the garden. This will be the task of older schoolchildren who are already preparing for a specific profession - gardening. We are implementing third stage activities more closely related to vocational training.⁴

"As soon as spring comes, we build them up front, dig a bed and sow them row by row" - a row/row and column theme may come into play here.

The text shows us what care we need to take to make our plantings sprout.

"Then someone is on duty to water in the sultry sun, to clean every weed and watch over every berry"

"We'll grow spinach and lettuce and tomatoes and carrots and parsnips to have for salads.

We can work on this topic and with these materials in the next lesson in Bulgarian Language, Man and Nature or Environment. In this way we reinforce the cross-curricular links within the curriculum for the day. Practical activities are carried out and a number of important qualities and skills are developed in pupils with mental retardation.

⁵ Implemented activities on professional orientation and professional training in CSOP "St. Paisii Hilendarski"

It can definitely be argued that the earlier practical activities are introduced and implemented in the direction of introducing different professions and guiding students to the most suitable ones, the more successful will be the professional orientation and realisation of persons with intellectual disability. The main activities contributing to professional orientation can be identified:

- Guidance to observe, implement activities and exercises of daily life;
- Organization of interest activities stimulating the student's professional orientation;
- Making cross-subject connections to enrich knowledge and skills to support professional orientation;
- Holding thematic meetings with representatives of different professions, including parents.

The proposed BEEHIVE model implies successful vocational guidance from early childhood for children and students with mental retardation.

Conclusions

1. For successful professional orientation of schoolchildren with intellectual disability it is necessary to provide professional orientation from early school age.
2. There is a need for periodic qualification courses for teachers and specialists in the field of work with schoolchildren with intellectual disability and other special educational needs.
3. Insufficient workshops to exchange experiences and good practices between teachers and specialists from CSOP and other schools.

References

1. Implementation of professional orientation from 1st grade.
2. Application of the BEEHIVE model for professional orientation.
3. Preparation of a Schoolchild Ability Profile.
4. Curriculum and curriculum reassessment in professional orientation for schoolchildren with intellectual disability.
5. Periodic qualification courses and seminars for teachers and specialists working with schoolchildren with intellectual disability.
6. Exchange of experiences and good practices between teachers and specialists from SESC and mainstream schools.

Contributions

1. A systematic analysis of the literature in the field of professional orientation and preparation of schoolchildren with intellectual disability is made.
2. *The BEEHIVE* model has been created for the professional orientation of schoolchildren with intellectual disability, supporting their professional training.
3. Development of an author's model for the equipment of an interest-based room in the CSOP "St. Paisii Hilendarski". The design of the room is aimed at professional orientation from early school age.

CONCLUSION

The proposed dissertation is aimed at investigating the attitudes of those working with intellectual disability schoolchildren towards professional orientation and the actual situation regarding the realization of their professional training. In parallel with the survey research, a pedagogical experiment was conducted, which is aimed at getting to know the possibilities and interests of these schoolchildren in the primary stage of education. In this way, we answer the main question of the paper, namely whether it is possible to carry out successful professional training of schoolchildren with intellectual disability if professional orientation adequate to the students' abilities is also carried out from an early school age.

In the course of studying and analyzing literature on the problem of the dissertation, the idea of creating a methodological guide for working with schoolchildren with intellectual disability in the primary stage of education, studying in the SESC was born. Some of the themes included in it enable the successful implementation of cross-subject connections and are realized in the pedagogical experiment, which is an essential part of the work. They show us how we can successfully implement professional orientation during classes, following the curriculum and at the same time devoting enough time to activities aimed at getting to know students' abilities, interests and needs. This lies at the heart of successful professional training and guidance towards activities that schoolchildren with intellectual disability will actually be able to pursue and realise.

The topic of the dissertation is of particular social and societal relevance because these schoolchildren need knowledge of the specifics of their condition and need help and adequate guidance in choosing an activity to pursue after school. A large number of students stay at home after they stop attending school or SESC. There is a lack of social contact and regression in the direction of formed skills and habits. Young people have no incentive to move forward with their socialisation and participation in society. Therefore, the aim of the paper is to reach a large audience and provide ideas on how to address the socialization and engagement of persons with mental retardation in society so that they feel significant and useful.

After conducting the questionnaire survey, the need to improve the conditions for conducting professional training, as well as to raise awareness about the ways of conducting professional orientation among teachers and specialists working with schoolchildren with intellectual disability is evident.

It is essential to apply the proposed in the dissertation model "BEEHIVE" for conducting professional orientation of schoolchildren with intellectual disability in order to improve and support the conduct of professional training. The model is fully applicable in the

real learning environment of the students, as the ideas are borrowed from practice and have been implemented with some of the students from the CSOP "St. Paisii Hilendarski".

We hope that the dissertation will provide a great field for reflection among teachers, will encourage and stimulate many of them to work together in the direction of realization of professional orientation, realization of adequate professional training of schoolchildren with intellectual disability and their socialization. The topic is relevant at the present time and will be increasingly relevant to the lives and socialization of our schoolchildren with intellectual disability.

PUBLICATIONS RELATED TO THE THESIS

1. Kostova, M. (2019). The benefits of extracurricular activities for vocational guidance of students with intellectual disabilities. Laboratory for Science, South West University "Neogit Rilski", Blagoevgrad.
2. Kostova, M. (2020). Professional training and realization of schoolchildren with intellectual disability.
3. Kostova, M. Pavlova, P. (2020). Methodological guide for adapting the curriculum content for grades I-IV for teaching students with special educational needs in special education support centres. Sofia, Ministry of Education and Science, ed. I-books, pp. 7-82; c. 282-303
4. Terziyska P. Kostova, M. (2020). In support of the professional orientation of schoolchildren with intellectual disability. Special pedagogy and speech therapy, Vol. 2, pp. 28-39, Sofia.

LITERATURE

1. Agency for Persons with Disabilities, Report on the Implementation of the Objectives for 2018, Annex 2
2. Agency for Persons with Disabilities, 2019 Goal Performance Report.
3. Bogdanova, M. (2015). The system of vocational guidance and counselling of children with special educational needs in Bulgaria - historical trends and current status, Vocational Education, N° 1, pp. 47-70
4. Law on Vocational Education and Training. SG 21 of 13.03.2020.
5. Disability Act. SG 105 of 11.12.2020.
6. Iskrev, D. (2000). Fundamentals of vocational guidance, Blagoevgrad
7. Iskrev, D. (2002). Career education in secondary school, Blagoevgrad
8. Karadzhova, K. (1997). Opportunities for realization and social adaptation of children with moderate mental retardation, Special Education, No. 1, pp. 27 - 29
9. Karadzhova, K. Shchereva, D. (2009). Alternative means of influence in children with mental retardation, Sofia
10. Karakova, V. Professional Training and Career Development, Blagoevgrad, 2020
11. International Classification of Diseases - Tenth Revision. Volume 1. Part 1
12. Nikolova, S. (2003). Are mentally retarded children ready for schooling. Special Pedagogy, No. 4, pp. 61-70
13. National Disability Strategy 2021-2030.
14. Terziyska, P. (2005). Integrated education of children with special educational needs, Blagoevgrad
15. Terziyska, P. (2008). The readiness of the mainstream school to work with children with special educational needs, Pedagogy, Vol. 1, pp. 33-41
16. Terziyska, P. (2011). Inclusive education of students with special educational needs and their social development, Special Pedagogy, no. 2, pp. 3-14
17. Terziyska, P. (2012). Children with special educational needs in the general educational environment, Blagoevgrad

18. Terziyska, P. (2013). Organization of leisure time of students with special educational needs. In. "Personal development of students in modern education and society" Vol. VI. Blagoevgrad, University of Education "Neofit Rilski"
19. Terziyska, P. (2014). Creating a developmental environment supporting the correction of cognitive activity of children with mental retardation from the primary stage of primary education. Educational and Scientific Policy Strategies., Vol. 22, Number 5, pp. 528-539
20. Terziyska, P. Kostova, M. (2020). In support of vocational guidance of students with mental retardation, Special Pedagogy and Logoeducation, no. 2, pp. 28-39
21. Timchev, L. (1997). The Concept of Normalization and the Possibilities for Social Integration of Persons with Mental Difficulties in the Conditions of Re-hoc in Bulgaria, Special Pedagogy, No. 1, pp. 21-26.
22. Trashliev, R. Karagyozev, Iv. Terziyska, P. (2000). Psychology and pedagogy of children with intellectual disability. Part I, Blagoevgrad
23. Trashliev, R. Karagyozev, Iv. Terziyska, P. (2002). Psychology and pedagogy of children with mental deficiency. Part II, Blagoevgrad
24. Trashliev, R. (2008). Mental retardation (an attempt for a different reading), Shumen
25. Trifonov, T. Evtimov, E. Dimitrov, B. (1990). Psychology of vocational guidance, job training and technical creativity. Blagoevgrad

Internet sources

1. International Classification of Diseases - Eleventh Revision.
<https://medipro.bg/mkb-11> [23.08.2024]
2. National Disability Strategy 2021-2030.
<https://www.mlsp.government.bg/uploads/38/khu/20rh957pr.pdf> [28.07.2021]
3. Algadheeb, Nourah. Professional/Career Orientation, Awareness, and Their Relationship To Locus Of Control, Journal of College Teaching & Learning - First Quarter, 2015, Volume 12, Number 1, p. 1 - 26
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1050977.pdf> [21.07.2021]
4. IED Team. (2018). Professional orientation in the workplace
<https://ied.eu/project-updates/professional-orientation-in-the-workplace/> [21.07.2021]
5. Milloshi, M. (2013). How to improve the performance of high school education in the city of Durrës and to cultivate a more critical thinking at the students. 1st Albania

International Conference On Education (AICE) (pp. 440-447) Tirana: Epoka
University. [http://dspace.epoka.edu.al/bitstream/handle/1/810/811-2359-1-
PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://dspace.epoka.edu.al/bitstream/handle/1/810/811-2359-1-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y) [21.07.2021